Preface to the First Edition

When the proprietor of the National Press, Allahabad, requested me to prepare for them a suitable text-book for High School classes, I readily agreed to do so since I was myself feeling the want of such a book ever since I took up teaching Sanskrit and examining answer-books and reviewing books in this language. Believing, as I do, in Sanskrit being the common inheritance which should be possessed and valued by all Indians irrespective of caste and creed, it pains me to find a gradual decline in the number of the enthusiasts for this language and a rapid fall in the number of students of Sanskrit in all classes—chiefly in the higher ones. There is surely something wrong with Sanskrit which induces the students—and their guardians—to prefer other subjects to Sanskrit. Want of suitable text-books in the High School classes is one of the main causes. At this stage the student can take little real interest in fables about lower animals. He requires a literature which is nearer him in thought and deed. I have tried to give him this in these selections. The lessons are, nevertheless, instructive and, I hope will leave a healthy impression on the student's mind. Some of them will further give him an idea about the subject-matter of the books he will have to read in higher classes.

The Notes given at the end are few and suggestive and are not at all meant for cramming. The

Preface to the Revised Edition.

The book has been revised with a view to provide more prose passages than the first edition contained and to lessen the volume in order to make the whole book suitable for being prescribed as the text for the first paper. In selecting new passages care has been taken to see that they are of the required standard and have literary merit.

I feel pleasure in thanking the Board of High School and Intermediate Education, U. P. and its Sanskrit Committee for prescribing the book for the High School Examination. In this revised edition, the lessons prescribed by the Board have not been touched except for correcting printing mistakes.

I have received considerable help from my pupil Pt. Ram Krishna Shukla, M.A., in making the revision and I have much pleasure in acknowledging the same.

I hope this edition will prove more useful than the first.

June 1929. } BABURAM SAKSENA.

Preface to the Revised Edition.

The book has been revised with a view to provide more prose passages than the first edition contained and to lessen the volume in order to make the whole book suitable for being prescribed as the text for the first paper. In selecting new passages care has been taken to see that they are of the required standard and have literary merit.

I feel pleasure in thanking the Board of High School and Intermediate Education, U. P. and its Sanskrit Committee for prescribing the book for the High School Examination. In this revised edition, the lessons prescribed by the Board have not been touched except for correcting printing mistakes.

I have received considerable help from my pupil Pt. Ram Krishna Shukla, M.A., in making the revision and I have much pleasure in acknowledging the same.

I hope this edition will prove more useful than the first.

June 1929. } BABURAM SAKSENA.

संस्कृतपाठावलि

प्रथमो भागः

संस्कृतपाठावलि

प्रथमो भागः

संस्कृत-पाठावलि

प्रथमो भागः

१–सरस्वतीवन्दना

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयतु सरस्वती देवी ॥ १ ॥

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता,
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना ।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता,
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा ॥२॥

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम ।
मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ ३ ॥

तद्विलोक्याद्भुतं विप्रो विस्मयस्थगितागतिः ।
बभूव मन्त्रगणनाविच्छेदाविचलाधरः ॥ १० ॥

ततः स्वयं जातवेदाः समुत्थाय महीभुजे ।
ददौ फलं स्वहस्तेन तदपृच्छच्च सोऽग्रजः ॥ ११ ॥

भगवन्नियमस्थस्य न मेऽद्यापि प्रसीदसि ।
विकीर्णाचारमनसः कथं तुष्टोऽसि भूपतेः ॥ १२ ॥

इत्युक्तः सोऽब्रवीद्वह्निः संकल्पोऽस्याभवद्दृढः ।
शिरश्छित्त्वा जुहोमीति दर्शनेन विना मम ॥ १३ ॥

त्वं तु शुष्कक्रियातन्त्रः केवलं मन्त्रसाधकः ।
सिद्धिः सत्त्ववतामेव संकोचो ह्यतिसंयमः ॥ १४ ॥

इत्युक्त्वा भगवानग्निः कृतकृत्यं नृपं व्यधात् ।
तस्यैव वाक्याद्विप्रं तं विधायान्तरधीयत ॥ १५ ॥

ततः स्वनगरीं गत्वा महासत्त्वो महीपतिः ।
इन्दीवरप्रभासक्तश्चचारोद्यानभूमिषु ॥ १६ ॥

धातुवादी ततोऽभ्येत्य धातुशर्माभिधो वचः ।
तमभ्यधादहं ताम्रं विदधे देव काञ्चनम् ॥ १७ ॥

हेमकारं समाहूय द्राविते शुल्वपिण्डके ।
स्वैरं राज्ञा समादिष्टो बहु चिक्षेप चूर्णकम् ॥ १८ ॥

तद्विलोक्याद्भुतं विप्रो विस्मयस्थगितागतिः ।
बभूव मन्त्रगणनाविच्छेदाविचलाधरः ॥ १० ॥

ततः स्वयं जातवेदाः समुत्थाय महीभुजे ।
ददौ फलं स्वहस्तेन तदपृच्छच्च सोऽग्रजः ॥ ११ ॥

भगवन्नियमस्थस्य न मेऽद्यापि प्रसीदसि ।
विकीर्णाचारमनसः कथं तुष्टोऽसि भूपतेः ॥ १२ ॥

इत्युक्तः सोऽब्रवीद्वह्निः संकल्पोऽस्याभवद्दृढः ।
शिरश्छित्त्वा जुहोमीति दर्शनेन विना मम ॥ १३ ॥

त्वं तु शुष्कक्रियातन्त्रः केवलं मन्त्रसाधकः ।
सिद्धिः सत्त्ववतामेव संकोचो ह्यतिसंयमः ॥ १४ ॥

इत्युक्त्वा भगवानग्निः कृतकृत्यं नृपं व्यधात् ।
तस्यैव वाक्याद्विप्रं तं विधायान्तरधीयत ॥ १५ ॥

ततः स्वनगरीं गत्वा महासत्त्वो महीपतिः ।
इन्दीवरप्रभासक्तश्चचारोद्यानभूमिषु ॥ १६ ॥

धातुवादी ततोऽभ्येत्य धातुशर्माभिधो वचः ।
तमभ्यधाददं ताम्रं विदधे देव काञ्चनम् ॥ १७ ॥

हेमकारं समाहूय द्राविते शुल्वपिण्डके ।
स्वैरं राज्ञा समादिष्टो बहु चिक्षेप चूर्णकम् ॥ १८ ॥

वृत्तं तस्मा अकथयत्। तच्छ्रुत्वा बोधिसत्त्वः " धिगस्तु बत भो जातिं यत्र हि नाम जातस्य जरा प्रज्ञायते " इति संविग्न-हृदयः तत एव प्रतिनिवृत्य प्रासादमभ्यरुक्षत्।

राजा " कस्मात् कारणात् मम पुत्रः क्षिप्रं प्रतिनिवृत्तः, " इत्यभाषीत्। " जीर्णं पुरुषं दृष्ट्वा देव " इति। " 'जीर्णं पुरुषं दृष्ट्वा प्रव्रजिष्यति' इत्याहुः। कस्मात् मां नाशयथ, शीघ्रं पुत्राय नाटकानि सज्जयत; सम्पत्तिमनुभवन् प्रव्रज्यायाः स्मृतिं न करिष्यति " इत्युक्त्वा आरक्षं वर्धयित्वा सर्वासु दिक्षु अर्ध-योजने अर्धयोजने अतिष्ठिपत्।

पुनरेकदिवसं बोधिसत्त्वः तथैवोद्यानं गच्छन् देव-ताभिः निर्मितं व्याधितं पुरुषं दृष्ट्वा, यथापूर्वं पृष्ट्वा, संविग्न-हृदयो न्यवर्तिष्ट, प्रासादं चाभ्यरुक्षत्। राजाऽपि पृष्ट्वा, यथापूर्वं संविदह्य, समन्ततः पुनरेव वर्धयित्वा त्रिगव्यूति-प्रमाणे प्रदेशे आरक्षमतिष्ठिपत्।

अपरं पुनरेकदिवसं बोधिसत्त्वः तथैवोद्यानं गच्छन् देवताभिः विनिर्मितं पुरुषमेकं कालकृतं दृष्ट्वा, यथाप्रथमं पृष्ट्वा, संविग्नहृदयः न्यवर्तिष्ट प्रासादं चाभ्यरुक्षत्। राजापि पृष्ट्वा, प्रथममिव, संविदह्य, पुनः वर्धयित्वा समन्ततः योजनप्रमाणे प्रदेशे आरक्षमतिष्ठिपत्।

त्तं तस्मा अकथयत् । तच्छ्रुत्वा बोधिसत्त्वः " धिगस्तु बत ो जातिं यत्र हि नाम जातस्य जरा मज्ञायते " इति संविग्न- ृदयः तत एव प्रतिनिवृत्य प्रासादमभ्यरुक्षत् ।

राजा " कस्मात् कारणात् मम पुत्रः क्षिप्रं प्रतिनिवृत्तः, " त्यप्राक्षीत् । " जीर्णं पुरुषं दृष्ट्वा देव " इति । " 'जीर्णं पुरुषं ृष्ट्वा प्रव्रजिष्यति' इत्याहुः । कस्मात् मां नाशयथ, शीघ्रं पुत्राय नाटकानि सज्जयत; सम्पत्तिमनुभवन् प्रव्रज्यायाः स्मृतिं न करिष्यति " इत्युक्त्वा आरक्षं वर्धयित्वा सर्वासु दिक्षु अर्ध- योजने अर्धयोजने अतिष्ठिपत् ।

पुनरेकदिवसं बोधिसत्त्वः तथैवोद्यानं गच्छन् देव- ताभिः निर्मितं व्याधितं पुरुषं दृष्ट्वा, यथापूर्वं पृष्ट्वा, संविग्न- दयो न्यवर्तिष्ट, प्रासादं चाभ्यरुक्षत् । राजाऽपि पृष्ट्वा, यथापूर्वं संविदह्य, समन्ततः पुनरेव वर्धयित्वा त्रिगव्यूति- प्रमाणे प्रदेशे आरक्षमतिष्ठिपत् ।

अपरं पुनरेकदिवसं बोधिसत्त्वः तथैवोद्यानं गच्छन् देवताभिः विनिर्मितं पुरुषमेकं कालकृतं दृष्ट्वा, यथाप्रथमं पृष्ट्वा, संविग्नहृदयः न्यवर्तिष्ट प्रासादं चाभ्यरुक्षत् । राजापि पृष्ट्वा, प्रथममिव, संविदह्य, पुनः वर्धयित्वा समन्ततः योजनप्रमाणे प्रदेशे आरक्षमतिष्ठिपत् ।

कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ।
सर्वयन्त्रायुधवतीमुषितां सर्वशिल्पिभिः ॥ ६ ॥

सूतमागधसम्बाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ।
उच्चाट्टालध्वजवतीं शतघ्नीशतसङ्कुलाम् ॥ ७ ॥

प्रासादैः रत्नविकृतैः पर्वतैरिव शोभिताम् ।
उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ ८ ॥

काम्बोजविषये जातैर्बाह्लीकैश्च हयोत्तमैः ।
वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयोत्तमैः ॥ ९ ॥

विन्ध्यपर्वतजैर्मत्तैस्तथा हैमवतैरपि ।
मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ १० ॥

ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ।
शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ ११ ॥

सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नदतां वने ।
हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ १२ ॥

तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णा महारथैः ।
दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १३ ॥

इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी ।
महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु [illegible] १४ ॥

अपरेद्युरमात्यो द्वितीयं चरणं लिखितं दृष्ट्वा स्वयं तृतीयं लिलेख—

' सा चेदपगता लक्ष्मीः '

परेद्युः राजा चतुर्थं चरणं लिखति—

संचितार्थोऽपि नश्यति ' ॥

ततो मुख्यामात्यो राज्ञः पादयोः पतति—' देव, क्षन्तव्योऽयं ममापराधः ' ।

६—नवाभिषिक्तं युवराजं प्रति मन्त्रिणः उपदेशः

अतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन् कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैः । न निन्द्यसे साधुभिः । न धिक्क्रियसे गुरुभिः । नोपालभ्यसे सुहृद्भिः । न शोच्यसे विद्वद्भिः । यथा च न प्रकाश्यसे विटैः । न प्रतार्यसे कुशलैः । नावलुप्यसे सेवकवृकैः । न वञ्च्यसे धूर्तैः । न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या । न नर्त्यसे मदेन । नाक्षिप्यसे विषयैः । नावकृष्यसे रागेण । नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसं

रूपकाणां शतमुत्पद्यते। ततस्तेन मया अजाद्वयं ग्रहीतव्यम्। ततः पाण्मासिकप्रसववशात् ताभ्यां यूथं भविष्यति। ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि, गोभिः महिषीर्महिषीभिः वडवाः, वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति, तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति। सुवर्णेन चतुश्शालं गृहं सम्पद्यते। ततः कश्चिद् ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति। तत्सकाशात् पुत्रो मे भविष्यति। तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि। ततस्तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वा अश्वशालायाः पृष्ठदेश उपविष्टः तदवधारयिष्यामि। अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गात् जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति। ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि, गृहाण तावद् बालकम्। सापि गृहकर्मव्यग्रतया अस्मद्वचनं न श्रोष्यति। ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि। एवं तेन ध्यानस्थितेन तथा एव पादप्रहारो दत्तो यथा स घटो भग्नः स सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः। अतोऽहं ब्रवीमि—

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा॥

———

ाणां शतमुत्पद्यते । ततस्तेन मया अजाद्वयं ग्रहीतव्यम् । षाण्मासिकप्रसववशात् ताभ्यां यूथं भविष्यति । ततोऽ- ः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि, गोभिः महिषीर्महिषीभिः ः, वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति, तेषां विक्र- प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति । सुवर्णेन चतुश्शालं गृहं द्यते । ततः कश्चिद् ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्त- कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति । तत्सकाशात् पुत्रो मे भवि- । तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि । ततस्तस्मिन् चलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वा अश्वशालायाः श उपविष्टः तदवधारयिष्यामि । अत्रान्तरे सोमशर्मा दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गात् जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मीपमागमिष्यति । ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभि- षामि, गृहाण तावद् बालकम् । सापि गृहकर्मव्यग्रतया मद्वचनं न श्रोष्यति । ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण यिष्यामि । एवं तेन ध्यानस्थितेन तथा एव पादप्रहारो । यथा स घटो भग्नः स सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः । ोऽहं ब्रवीमि—

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः ।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा ॥

———

रूपकाणां शतमुत्पद्यते। ततस्तेन मया अजाद्वयं ग्रहीतव्यम्। ततः षाण्मासिकप्रसववशात् ताभ्यां यूथं भविष्यति। ततोऽजाभिः प्रभूता गा ग्रहीष्यामि, गोभिः महिषीर्महिषीभिः वडवाः, वडवाप्रसवतः प्रभूता अश्वा भविष्यन्ति, तेषां विक्रयात् प्रभूतं सुवर्णं भविष्यति। सुवर्णेन चतुश्शालं गृहं सम्पद्यते। ततः कश्चिद् ब्राह्मणो मम गृहमागत्य प्राप्तवयस्कां रूपाढ्यां कन्यां दास्यति। तत्सकाशात् पुत्रो मे भविष्यति। तस्याहं सोमशर्मेति नाम करिष्यामि। ततस्तस्मिन् जानुचलनयोग्ये सञ्जातेऽहं पुस्तकं गृहीत्वा अश्वशालायाः पृष्ठदेश उपविष्टः तदवधारयिष्यामि। अत्रान्तरे सोमशर्मा मां दृष्ट्वा जनन्युत्सङ्गात् जानुप्रचलनपरोऽश्वखुरासन्नवर्ती मत्समीपमागमिष्यति। ततोऽहं ब्राह्मणीं कोपाविष्टोऽभिधास्यामि, गृहाण तावद् बालकम्। सापि गृहकर्मव्यग्रतया अस्मद्वचनं न श्रोष्यति। ततोऽहं समुत्थाय तां पादप्रहारेण ताडयिष्यामि। एवं तेन ध्यानस्थितेन तथा एव पादप्रहारो दत्तो यथा स घटो भग्नः स सक्तुभिः पाण्डुरतां गतः। अतोऽहं ब्रवीमि—

अनागतवतीं चिन्तामसम्भाव्यां करोति यः।
स एव पाण्डुरः शेते सोमशर्मपिता यथा॥

———

६—मानवधर्माः

नान्नमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ १ ॥

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ २ ॥

न ससत्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ३ ॥

मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्ययोश्च यथा दिवा ॥ ४ ॥

नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५ ॥

नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ६ ॥

न कुर्वीत वृथा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात्कुतूहली ॥ ७ ॥

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥ ८ ॥

न मृल्लोष्टं च मृद्नीयान्नच्छिन्द्यात्करजैस्तृणम् ।
न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ९ ॥

एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहेदवमानितम् ।
तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १९ ॥

सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ २० ॥

अभिवादयेद्वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ २१ ॥

आचाराल्लभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
आचाराद्धनमक्षय्यमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ २२ ॥

दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ २३ ॥

सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः ।
श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ २४ ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽन्तरात्मनः ।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ २६ ॥

आचार्यं च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
न हिंस्याद्ब्राह्मणान्गाश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥ २७ ॥

१०—दरिद्र-ब्राह्मण-कथा

ततः कदाचिद्‌द्वारपाल आगत्य प्राह—'देव, कौपीनावशेषो विद्वान्द्वारि वर्तते' इति। राजा—'प्रवेशय' इति। ततः प्रविष्टः स कविर्भोजमालोक्याद्य मे दारिद्र्यनाशो भविष्यतीति मत्वा तुष्टो हर्षाश्रूणि मुमोच। राजा तमालोक्य प्राह—'कवे, किं रोदिषि' इति। ततः कविराह—'राजन्, आकर्णय मद्‌गृहस्थितिम्।

अये लाजानुच्चैः पथि वचनमाकर्ण्य गृहिणी
शिशोः कर्णौ यत्नात्सुपिहितवती दीनवदना।
मयि क्षीणोपाये यदकृत दृशावश्रुशबले
तदन्तःशल्यं मे त्वमिव पुनरुद्धर्तुमुचितः॥

राजा शिव शिव कृष्ण कृष्ण इत्युदीरयन्प्रत्यक्षरलक्षं दत्वा प्राह—'सुकवे, त्वरितं गच्छ गेहम्। त्वद्‌गृहिणी खिन्नाभूत्' इति।

११—ध्रुव-कथा

स्वायम्भुवस्य मनोः प्रियव्रतोत्तानपादौ द्वौ सुताव
उत्तानपादस्य द्वे भार्ये बभूवतुः। अभीष्टायां सुरुच्यां सुत

१०—दरिद्र-ब्राह्मण-कथा

कदाचिद्द्वारपाल आगत्य प्राह—'देव, कोपी-
विद्वान्द्वारि वर्तते' इति । राजा—'प्रवेशय' इति ।
वेष्टः स कविर्भोजमालोक्याद्य मे दारिद्र्यनाशो
ति मत्वा तुष्टो हर्षाश्रूणि मुमोच । राजा तमालोक्य
वे, किं रोदिषि' इति । ततः कविराह—'राजन्,
मद्गृहस्थितिम् ।

ा लाजानुच्चैः पथि वचनमाकर्ण्य गृहिणी
शिशोः कर्णौ यत्नात्सुपिहितवती दीनवदना ।
ये क्षीणोपाये यदकृत दृशावश्रुशवले
तदन्तःशल्यं मे त्वमिव पुनरुद्धर्तुमुचितः ॥

जा शिव शिव कृष्ण कृष्ण इत्युदीरयन्प्रत्यक्षरलक्षं
ाह—'सुकवे, त्वरितं गच्छ गेहम् । त्वद्गृहिणी
तु' इति ।

११—ध्रुव-कथा

ायम्भुवस्य मनोः प्रियव्रतोत्तानपादौ द्वौ सुतावास्ताम् ।
ादस्य द्वे भार्ये बभूवतुः । अभीष्टायां सुरुच्यामुत्तमो नाम
ा०—२

त्तमनामकः पुत्रो जज्ञे । सुनीत्यां नाम अपरस्या
ं ध्रुवो नाम तनयः सम्भूतः । एकदा राजासनासीनस्य
ङ्कमाश्रितं भ्रातरमुत्तमं दृष्ट्वा ध्रुवोऽपि तमारोढुं प्र
। भूपतिस्तु प्रेयस्याः सुरुच्याः समक्षं प्रणयेनागतम्
ारोहणोत्सुकं पुत्रं नाभ्यनन्दत् । अङ्कारोहणोत्सुकं ध्रु
सुरुचिस्तमुवाच 'वत्स, एष महान मनोरथः कि
ते । एतद्राजासनं सर्वथा पुत्रस्य योग्यं । किमात्म
श्यते त्वया । सत्यं, त्वमस्य राज्ञः सुतोऽसि, न पुनर्म
ाज्जात' इति ।

तद्वचनं श्रुत्वा बालः पितरमुत्सृज्य कुपितो मातुर्मन्दिर
म । पुत्रं कुपितम् ईषत्स्फुरिताधरं दृष्ट्वा सुनीतिरङ्कमा
तमभाषत 'वत्स, कः कोपहेतुस्ते ; यस्त्वापराध्यति स
त्र पितरं न जानाति' इत्युक्तो ध्रुवो मात्रे सर्वं यथावृत्त
ामास । सुतवचनं निशम्य दुर्मनायमाना दीना सुनीति
त् 'पुत्र, सुरुचिः सत्यमेवाह । त्वं स्वल्पभाग्योऽसि । नै
त्वयोद्वेगः कार्यः । राजासनं, छत्रं, वराश्वाश्च यस्या
... पुण्यानि तस्यैव भवन्ति । एवं विचार
व्रज । सुरुच्याः पुत्र उत्तमः पुण्योपचयसम्पन्नो मम

सुरुच्या वचसा चेदत्यर्थं दुःखितो भवांस्तदा पुण्योपचये यत्नं करोतु । धर्मात्मा, प्राणिहिते रतः, सुशीलश्च भव' इति ।

ध्रुवः प्रत्यवदत् । अम्ब, मम प्रशमाय यत्त्वयोक्तं तद्दुष्ट-वचसा भिन्ने मम हृदये नान्तरं लभते । अहं तथा यतिष्ये यथा निखिलस्य जगतः पूजनीयमुत्तमोत्तमं स्थानं प्राप्स्यामि । उत्तमो मम भ्राता पित्रा दत्तं राजासनमाप्नोतु, अहं पुनः स्वकर्मणा शाश्वतं स्थानमिच्छामि यन्मम पिताऽपि न प्रापेति । इत्युक्त्वा मातुर्गृहान्निर्गत्य नगराद्बहिरुपवनं ययौ । तत्र पूर्वा-गतान् सप्तर्षीन्ददर्श । स राजपुत्रस्तान्सर्वान्प्रणिपत्य प्रश्रया-वनतोऽभ्यभाषत । भो ऋषयः, मां सुनीत्यां जातमुत्तानपाद-तनयं ध्रुवं निर्वेदाद्युष्माकमन्तिकं प्राप्तं निबोधतेति । ऋषय ऊचुः । वत्स, पञ्चवर्षीयो नृपनन्दनस्त्वं नैव च किञ्चिदुद्वेग-कारणं पश्यामः । किंनिमित्तस्ते निर्वेदस्तत्कथ्यतामिति ।

ततो ध्रुवस्तेभ्यः सर्वं शशंस । तन्निशम्य ऋषयः परस्परं प्रोचुः । अहो क्षात्रं परं तेजो यद्बालस्यापि हृदयात्सपत्न्या मातुरुक्तं नापसर्पतीति । ते ध्रुवमभाषन्त । भोः क्षत्रिय, निर्वे-दाद्यत्त्वयाऽधुना कर्तुं व्यवसितं तदस्मभ्यं कथय । यच्चास्मा-भिस्तव साहाय्यं कार्यं तदपि ब्रूहीति । ध्रुवोऽब्रवीत् । नाहं धनं राज्यं वेच्छामि । यत्पुराऽन्येन नैव प्राप्तं तदेवैकं स्थानं कामये । कथमेतादृशं स्थानं प्राप्यते तन्महयं कथ

भवन्त इति। मरीच्यादयः सप्तर्षय ऊचुः। अनाराधितगोविन्दैर्नरैः श्रेष्ठं स्थानं न प्राप्यते। तस्मादच्युतमाराधयेति। तस्याराधनं मया कथं कर्तव्यमिति ध्रुवेण पृष्टे सप्तर्षय ऊचुः। अखिलान्बाह्यार्थान् विहाय मनो जगद्धाम्नि विष्णौ निश्चलं कुरु। एवमेकाग्रचित्तेन तन्मयेन त्वया, ओं नमो वासुदेवायेति जप्तव्यमिति।

एतन्निशम्य तानृषीन्प्रणम्य ध्रुवस्तस्मादुपवनान्निर्गत्य यमुनातटे मधुवनं गत्वा तपस्तेपे। अनन्यमनसा भगवन्तं हरिं ध्यायतस्तस्य भारमुद्वोढुमक्षमा धरणी चचाल देवाश्च परमं क्षोभं जग्मुः। इन्द्रस्तस्य समाधेर्भङ्गं कर्तुं विविधा माया आविश्चकार। तस्य माता सुनीतिस्तस्य पुरतः स्थिता करुणां वाचमुवाच। पुत्र, अस्माच्छरीरव्ययान्निवर्तस्व, दीनां मां परित्यक्तुं नार्हसि। क्व च त्वं पञ्चवर्षीयः क्व चैतद्दारुणं तपः। अयं तेऽध्ययनस्य क्रीडायाश्च कालः। यद्यद्य तपो न परित्यजसि तर्हि पश्यतस्तवेमान्प्राणानहं त्यक्ष्यामीति।

एवमुक्त्वा इन्द्रमायानिर्मिता सुनीतिस्तिरोदधे। ततोऽभ्युद्यतोग्रशस्त्राणि रक्षांस्याविर्बभूवुः, शतशश्च शिवा नेदुः। तानि रक्षांसि तत्कृता भीषणा नादाश्च गोविन्दासक्तचित्तस्य तस्य नयनगोचरतां नैव ययुः। सर्वासु मायासु विलीनासु देवा हरिं शरणं जग्मुरूचुश्च। देवदेव जगन्नाथ न विद्मः किं

ध्रुवः शक्रत्वं सूर्यत्वं कुबेरत्वं वा वाञ्छति। तस्माद्ध्रुवं तपसो विनिवर्तयेति। भगवानुवाच। ध्रुवो नैव शक्रत्वादिकं प्रार्थयते। यूयं विगतचिन्ता यात। तस्य काममहं संपादयिष्यामीति।

भगवान् विष्णुर्ध्रुवस्य तपसा तोषितस्तं गत्वोवाच। वत्स ध्रुव, यद्बाह्यार्थनिरपेक्षं त्वया मयि चित्तमाहितं, तेन तुष्टोऽहम्। वरं वरयेति। इदं भगवतो वचनं निशम्य चक्षुषी उन्मील्य शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गवरासिधरं किरीटिनमच्युतमालोक्य शिरसा प्रणनाम जगाद च। देवदेव यदि मे तपसा भगवान्परमं तोषं गतस्तदा भगवन्तं स्तोतुमिच्छामि। वरमेतं मह्यं प्रयच्छ। ब्रह्माद्यैरपि तव गतिर्न ज्ञायते। तदहं बालकस्त्वां स्तोतुं कथं शक्ष्यामीति।

ततः प्राञ्जलिं ध्रुवं भगवान् विष्णुः शङ्खप्रान्तेन पस्पर्श। तत्क्षणमेव प्रसन्नवदनो नृपनन्दनो भूतधातारमच्युतं तुष्टाव। भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिश्च यस्य रूपं तं परमेशं नतोऽस्मि। त्वं सर्वात्मकः सर्वेशश्चासीति। भगवानुवाच। ध्रुव, यत्त्वयाऽहं दृष्टस्तपसस्तत्फलं त्वया प्राप्तम्। मद्दर्शनं तु नैव विफलं जायते। तस्मादभिमतं वरं वरयेति।

ध्रुवो व्याजहार। भगवन्, त्वं सर्वभूतानां हृदि तिष्ठसि यन्ममेप्सितं तत्किं तव परोक्षम्। तथापि दुर्विनीतहृद

मया यत्प्रार्थ्यते तत्तुभ्यं कथयिष्यामि। ममोदरादजातस्य तव नैतद्राजासनं योग्यमिति मातुः सपत्नी मां गर्वादवदत्। अतस्त्वत्प्रसादादव्ययं सर्वेषामुत्तमं स्थानमहं प्रार्थय इति। भगवानवदत्। यत्त्वया प्रार्थितं स्थानं तत्त्वं लप्स्यसे। भौमादीनां ग्रहाणां नक्षत्राणां सप्तर्षीणां चाप्युपरि स्थानं मया तुभ्यं दत्तम्। सुनीतिरपि तव माता तारका भूत्वाऽऽकल्पं त्वत्सन्निधौ निवत्स्यतीति। एवं ध्रुवो भगवत्प्रसादाद्ध्रुवं स्थानमध्यास्त।

१२–कैकेयी-राम-संवादः

(१)

स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः।
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत्॥ १॥

कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय॥ २॥

शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते।
सन्तापो वाऽभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम्॥३॥

कच्चिन्न किञ्चिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने।
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम्॥ ४॥

अतोपयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः ।
मुहूर्त्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ ५ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ ६ ॥

न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन ।
किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते ॥ ७ ॥

प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते ।
तदवश्यं त्वया कार्यं यदनेन श्रुतं मम ॥ ८ ॥

एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च ।
स पश्चात्तप्यते राजा यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ ९ ॥

अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशांपतिः ।
स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ १० ॥

धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि ।
तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ॥ ११ ॥

एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसन्निधौ ॥ १२ ॥

अहो धिङ्नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः ।
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥ १३ ॥

(२)

तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः ।
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २४ ॥
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः ।
नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिन्दमः ॥ २५ ॥
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः ।
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ २६ ॥
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च ।
नियुज्यमानो विस्रब्धः किन्न कुर्यामहं प्रियम् ॥ २७ ॥
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहते मम ।
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ २८ ॥
तथाऽऽश्वासय ह्रीमन्तं किं त्विदं यन्महीपतिः ।
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ २९ ॥
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः ।
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ ३० ॥
दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः ।
अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ३१ ॥

न नूनं मयि कैकेयि मुख्यानाशंससे गुणान् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ ४१ ॥

यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ ४२ ॥

भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ ४३ ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।
शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ ४४ ॥

१३—तपोदत्तकथा

आसीत्कोऽपि प्रतिष्ठाने तपोदत्त इति द्विजः ।
स पित्रा क्लेश्यमानोऽपि विद्यां नाध्यैत शैशवे ॥ १ ॥

अनन्तरं गर्ह्यमाणः सर्वैरनुशयान्वितः ।
स विद्यासिद्धये तप्तुं तपो गङ्गातटं ययौ ॥ २ ॥

तत्राश्रितोग्रतपसस्तस्य तं वीक्ष्य विस्मितः ।
वारयिष्यन्द्विजच्छद्मा शक्रो निकटमाययौ ॥ ३ ॥

आगत्य च स गङ्गायास्तटाच्चिक्षेप वारिणि ।
उद्धृत्योद्धृत्य सिकताः पश्यतस्तस्य सोर्मिणि ॥ ४ ॥

न नूनं मयि कैकेयि मुख्यानाशंससे गुणान् ।
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ ४१ ॥

यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ ४२ ॥

भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा ।
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ ४३ ॥

रामस्य तु वचः श्रुत्वा भृशं दुःखगतः पिता ।
शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुरोद महास्वनम् ॥ ४४ ॥

१३—तपोदत्तकथा

आसीत्कोऽपि प्रतिष्ठाने तपोदत्त इति द्विजः ।
स पित्रा क्लेश्यमानोऽपि विद्यां नाध्यैत शैशवे ॥ १ ॥

अनन्तरं गर्ह्यमाणः सर्वैरनुशयान्वितः ।
स विद्यासिद्धये तप्तुं तपो गङ्गातटं ययौ ॥ २ ॥

तत्राश्रितोग्रतपसस्तस्य तं वीक्ष्य विस्मितः ।
वारयिष्यन्द्विजच्छद्मा शक्रो निकटमाययौ ॥ ३ ॥

आगत्य च स गङ्गायास्तटाच्चिक्षेप वारिणि ।
उद्धृत्योद्धृत्य सिकताः पश्यतस्तस्य सोर्मिणि ॥ ४

इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य। कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति। न चित्तमालोचयति। न बुद्धिर्बुध्यते। न विवेकोऽपि विविनक्ति।

किमस्ति कश्चिदसावियति लोके, यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम्। यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः। वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः। वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा। बलेनैव सहोपचीयते मदः। दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः। मध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम्। ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयतेऽविनयः। श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः। आकारेणैव सह आविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः।

अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वममानुपशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा। सर्वाविनयानामेकैकमप्येपामायतनं, किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगतृष्णिका। तान्येव विपयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः।

इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य। कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति। न चित्तमालोचयति। न बुद्धिर्बुध्यते। न विवेकोऽपि विविनक्ति।

किमस्ति कश्चिदसावियति लोके, यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम्। यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः। वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः। वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा। बलेनैव सहोपचीयते मदः। दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः। मध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम्। ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयतेऽविनयः। श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः। आकारेणैव सह आविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः।

अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा। सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं, किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगतृष्णिका। तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः।

तद्दृष्ट्वा मुक्तमौनस्तं तपोदत्तः स पृष्टवान् ।
अश्रान्तः किमिदं ब्रह्मन्करोपीति सकौतुकम् ॥ ५ ॥

निर्बन्धपृष्टः स च तं शक्रोऽवादीद्द्विजाकृतिः ।
सेतुं बध्नामि गङ्गायां ताराय प्राणिनामिति ॥ ६ ॥

ततोऽब्रवीत्तपोदत्तः सेतुं किं मूर्ख बध्यते ।
गङ्गायामोघहार्य्याभिः सिकताभिः कदाचन ॥ ७ ॥

तच्छ्रुत्वा तमुवाचैवं शक्रोऽथ द्विजरूपधृक् ।
यद्येवं वेत्सि तद्विद्यां विना पाठं विना श्रुतम् ॥ ८ ॥

कस्माद्व्रतोपवासाद्यैस्त्वं साधयितुमुद्यतः ।
इयं शशविषाणेच्छा व्योम्नि वा चित्रकल्पना ॥ ९ ॥

अनक्षरो लिपिन्यासो यद्विद्याध्ययनं विना ।
एवं यदि भवेदेतन्नह्यधीयीत कश्चन ॥ १० ॥

इत्युक्तः स तपोदत्तः शक्रेण द्विजरूपिणा ।
विचार्य तत्तथा मत्वा तपस्त्यक्त्वा गृहं ययौ ॥ ११ ॥

१४—शोकयौवनयोः प्रभावः

प्राज्ञस्यापि, बहुश्रुतस्यापि, विवेकिनोऽपि, धीर सत्त्ववतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्पसलिलेन

व मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य। कलुषीकृते च मानसे क्रमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति। न चित्तमालोचयति। र बुद्धिर्बुध्यते। न विवेकोऽपि विविनक्ति।

किमस्ति कश्चिदसावियति लोके, यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम्। यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः। वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः। वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा। बलेनैव सहोपचीयते मदः। दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः। मध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम्। ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयतेऽविनयः। श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः। आकारेणैव सह आविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः।

अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा। सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनं, किमुत समवायः। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः। इन्द्रियहरिणहारिणी च ततमतिदुरन्तेयमुपभोगतृष्णिका। तान्येव विषयस्वरू ।।ण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः।

ादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे
र्वन्ति, तस्मै ददति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तं बहु मन्यन्ते,
ोऽहर्निशम् उपरचितांजलिः अधिदैवतमिव विगतान्य-
र्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति ।

१६—महाप्रस्थानम्

श्रुत्वैवं कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।
प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ १ ॥

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।
इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ॥ २ ॥

अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य धीमतः ।
अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ॥ ३ ॥

ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन् धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ४ ॥

अभिषिच्य स्वराज्ये च राजानं च परिक्षितम् ।
दुःखार्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पांडवाग्रजः ॥ ५ ॥

परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे च यादवः ।
वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ६ ॥

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।
ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १६ ॥

तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।
अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ १७ ॥

तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।
याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ १८ ॥

यु० उ०—पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनञ्जये ।
तस्यैतत्फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तमाः ॥ १९ ॥

सहदेवस्ततो विद्वान्निपपात महीतले ॥ २० ॥

यु० उ०—आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कञ्चन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ २१ ॥

कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।
आर्तो बन्धुः प्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥२२॥

यु० उ०—रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ॥ २३ ॥

तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
पपात शोकसन्तप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥ २४ ॥

अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फाल्गुनः ।
इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ॥२५॥

यु० उ०—भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं
तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथञ्चनाद्य
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ३४ ॥

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य
धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं
श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसम्प्रयुक्तैः ॥ ३५ ॥

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ ३६ ॥

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ॥ ३७ ॥

स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसाऽऽवृत्य रोदसी ॥ ३८ ॥

१७—विद्याप्रशंसा

अपूर्वः कोऽपि कोशोऽयं विद्यते तव भारति ।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात् ॥ १ ॥

अज्ञाज्ञानवतोऽप्यनेन हि वशीकर्तुं समर्थो भवेत्,
कर्तव्यो हि सुभाषितस्य मनुजैरावश्यकः संग्रहः ॥ ७ ॥

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम् ॥ ८ ॥

कान्पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।
किंवा काव्यरसः स्वादुः किंवा स्वादीयसी सुधा ॥९॥

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।
अहार्यत्वादनर्घ्यत्वादक्षयत्वाच्च सर्वदा ॥ १० ॥

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद्धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥ ११ ॥

१८—गजेन्द्रमोक्षः

अस्ति गिरिवरः क्षीरोदेनावृतस्त्रिकूटो नाम यो रौप्यायसहिरण्मयैस्त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिं दिशः खं च रोचयन्नास्ते । तस्य गिरेर्द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य ऋतुमन्नामोद्यानमासीत् । तस्मिन्नुद्याने विपुलमेकं सर आसीत् । त्रिकूटगिरिकाननाश्रयः कश्चिद्गजेन्द्रो घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिः कलभैश्च वृतस्तत्सरोवराभ्याशमागच्छत । तस्मिन्

तं गजमेवमार्तमुपलभ्य जगन्निवासो गरुडेन समुह्यमा
देवैः सह गजेन्द्रमभ्याजगाम । स गजेन्द्रो हरिं खे दृ
साम्बुजं करमुत्क्षिप्य वाचमुदैरयत् 'नारायण, अखिलगु
भगवन् नमस्ते' इति । तं पीडितं गजं सग्राहं सरस उज्जह
भगवान् विपाटितमुखाद्ग्राहाच्चामूमुचत् ।

तदा हरेस्तत्कर्म शंसन्तो ब्रह्माद्या देवाः कुसुमवृ
मुमुचुः, दिव्या दुन्दुभयो नेदुः । गन्धर्वाप्सरसो ननृतुर्जगुश्
स ग्राहः सद्यः गन्धर्वरूपमास्थाय पुरुषोत्तमं शिरसा प्रण
परमेशयशोऽगायत्, देवैनं प्रदक्षिणीकृत्य स्वं लोकं जग
म । गजेन्द्रोऽपि भगवत्स्पर्शेनाज्ञानबन्धनाद्विमुक्तो भगव
रूपं प्राप । स पूर्वस्मिन् जन्मनि द्रविडेषु पाण्ड्य इन्द्रद्यु
इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणो राजा बभूव । एकदाऽसाव
काले गृहीतमौनव्रतो यावद्धरिं समर्चयामास तावन्महामुनि
गस्त्यः शिष्यैः सह तत्रागच्छत् । अकृतार्घ्यादिकं तू
ष्णीं तं वीक्ष्य ऋषिश्चुकोप शापं च तस्मा अददात्
अस्यानुरूपं कृत्वा स्तब्धमतिर्गज इवान्धं तमो विशत्विति
अगस्त्यशापादेवं गजेन्द्रत्वमापन्नं तं भगवानतो मोक्षयामास

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥ ९ ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥१०॥

२०—दुर्वाससा शप्तायाः सरस्वत्याः कथा

पुरा किल भगवान् स्वं लोकमधितिष्ठन् परमेष्ठ
विकासिनि पद्मविष्टरे समुपविष्टः शुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणै
परिवृतो ब्रह्मोदिताः कथाः कुर्वन्, अन्याश्च निरवद्या विद्य
गोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे । तथासीनं च तं त्रिभुव
प्रतीक्ष्यं सर्वे दक्षचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च सप्तर्षि
पुरःसरमहामुनयः सिषेविरे । विद्याविसंवादकृताश्च त
तेषामन्योन्यस्य विवादाः प्रादुरभूवन् । अथातिरोषणः प्रकृत
महातपा मुनिः अत्रेस्तनयः तारापतेः भ्राता द्विती
मंदुनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान
विस्वरमकरोत् । सर्वेषु शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु दे
सरस्वती तच्छ्रुत्वा जहास । दृष्ट्वा तु तां तथा हसन्तीं स मुनिः—
आः पापे, दुर्विदग्धे, मामुपहससि इत्युक्त्वा अश्रा

वृथा वहसि कृत्रिमोपशमम्' इत्युक्त्वा पुनराह—भद्रे सरस्वति, मा गा विषादम् । एषा त्वामनुयास्यति सावित्री । विनोदयिष्यति चास्मद्विरहितां त्वाम् । आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यतीत्यभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमण्डलः समुचिताह्निककरणायोदतिष्ठत् । सरस्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी सह सावित्र्या गृहमगात् ।

२१—स्फुटपद्यानि

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कोऽत्र दोषः ॥१॥

अन्यस्माल्लब्धपदो नीचः प्रायेण दुःसहो भवति ।
रविरपि तपति न तादृग्यादृक् तपति वालुकानिकरः ॥२॥

सिंहान्नैव गजान्नैव व्याघ्रान्नैव च नैव च ।
अजापुत्रं बलिं दद्याद्देवो दुर्बलघातकः ॥ ३ ॥

हे हेमकार परदुःखविचारमूढ,
किं मां वृथा क्षिपसि वारशतानि वह्नौ ।
दग्धे पुनर्मयि भवन्ति गुणातिरेकाः,
लाभः परन्तु मुखे तव भस्मपातः ॥ ४ ॥

चितां प्रज्वलितां दृष्ट्वा वैद्यो विस्मयमागतः ।
नाहं गतो न मे भ्राता कस्येदं हस्तकौशलम् ॥ ५ ॥

यद्यपि बहु नाधीषे पठ पुत्र
तथापि व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत्
सकलः शकलः सकृच्छकृत् ॥ ६ ॥

मृगमीनसज्जनानां
तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनां ।
लुब्धकधीवरपिशुना
निष्कारणवैरिणो भवन्ति ॥ ७ ॥

विधौ विरुद्धे न पयः पयोनिधौ,
सुधौघसिन्धौ न सुधा सुधाकरे ।
न वाञ्छितं सिद्ध्यति कल्पपादपे,
न हेम हेमप्रभवे गिरावपि ॥ ८ ॥

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वञ्च लक्ष्म्या,
सम इह परितोषो निर्विशेषाविशेषः ।
स तु भवति दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला,
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥९॥

इतरतापशतानि यदृच्छया,
विलिखितानि सहे चतुरानन ।
अरसिकेषु कवित्वनिवेदनं,
शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥१०॥

कस्यचित्किमपि नो हरणीयम्,
मर्मवाक्यमपि नोच्चरणीयम् ।
श्रीपतेः पदयुगं स्मरणीयम्,
लीलया भवजलं तरणीयम् ॥ ११ ॥

इति प्रथमो भागः

मापन्नास्ते वनेऽभिगम्यानिशं शरानस्यन्तमेकलव्यं ददृशुः। विकृतदर्शनं तं नाभ्यजानन्को भवानिति च पर्यपृच्छन्। एकलव्य उवाच । निषादाधिपतेः सुतं धनुर्वेदकृतश्रमं द्रोणशिष्यं मां वित्तेति ।

पाण्डवा वने वृत्तं सर्वं द्रोणायाचख्युः । अर्जुनस्तु रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादब्रवीत् । अहं भवता पूर्वमुक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यतीति। अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च बलीयान्निषादाधिपतेः सुतो भवतः शिष्योऽस्तीति ।

द्रोणो मुहूर्तं चिन्तयित्वाऽर्जुनमादायैकलव्यं गतः। जटिलं चीरवाससं धनुष्पाणिमनिशं शरानस्यन्तमेकलव्यं ददर्श । एकलव्यस्तु द्रोणमायान्तमवलोक्य प्रत्युद्गम्य शिरसा प्रणम्यात्मानं शिष्यं निवेद्य द्रोणस्याग्रतः प्राञ्जलिस्तस्थौ । द्रोण एकलव्यमुवाच । यदि मे शिष्योऽसि वेतनं दीयतामिति । एकलव्यः प्रत्यवदत् । किं प्रयच्छामि । भवानाज्ञापयतु । नहि किञ्चिद्गुरवेऽदेयं ममेति । द्रोणस्तमब्रवीत् । दक्षिणोऽङ्गुष्ठो दीयतामिति । द्रोणस्य दारुणं वचः श्रुत्वाऽऽत्मनः प्रतिज्ञां रक्षन्सत्यवादी निषादाधिपतेः सुतोऽदीनमानसोऽङ्गुष्ठं छित्त्वा द्रोणाय प्राददात् । ततो शरमेकलव्योऽङ्गुलीभिरेव व्यकर्षत् । न च तथा शीघ्रोऽभवद्यथा पूर्वमासीत् ।

३—सीतायाः रावणं प्रत्युत्तरम्

रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ।
प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ १ ॥

महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ २ ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।
सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३ ॥

महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ४ ॥

पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ५ ॥

त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ६ ॥

क्षुधितस्य हि सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ।
आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ७ ॥

मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥ ८ ॥

३—सीतायाः रावणं प्रत्युत्तरम्

रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ।
प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ १ ॥

महागिरिमिवाकम्पं महेन्द्रसदृशं पतिम् ।
महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ २ ॥

सर्वलक्षणसम्पन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ।
सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३ ॥

महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ।
नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ४ ॥

पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ।
पृथुकीर्तिं महाबाहुमहं राममनुव्रता ॥ ५ ॥

त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिहेच्छसि दुर्लभाम् ।
नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ६ ॥

क्षुधितस्य हि सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ।
आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ७ ॥

मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ।
कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥ ८ ॥

[illegible] ।
[illegible] मिच्छसि ॥ ९ ॥
[illegible] हर्तुमिच्छसि ।
[illegible] हर्तुमिच्छसि ॥ १० ॥
कल्याणवृत्तां मे भार्यां [illegible] हर्तुमिच्छसि ।
[illegible] हर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥

४—हरिशर्मकथा

कस्मिंश्चिन्नद्ग्रामे हरिशर्मा नाम दरिद्रो मूर्खश्च विप्र आसीत्। तस्यायमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः सम्भूतो यद्वृत्ति विरहेऽपि बहुपत्यता। एकदा सकुटुम्बो भिक्षार्थं भ्रमन्कस्मिं श्चिन्नगरे स्थूलदत्ताख्यं महाधनं गृहस्थमाजगाम। स्वपुत्रा न्गवादिरक्षकान् विधाय भार्यां च कर्मकरीं सेवकं चात्मानं कृत्वा तस्य गृहे न्यवसत्।

अथ गच्छति काले स्थूलदत्तस्य सुतायाः परिणयोत्सवे महानागतः। तत्र च महानासीज्जनसंमर्दः। तदा हरिशर्मा मनस्यकरोत्। आकण्ठं घृतमांसं मयाऽधुना लब्धव्यमिति किन्तु महोत्सवे हरिशर्मा न केनापि स्मृतः। ततोऽनाहारनि र्विण्णो निशि भार्यामब्रवीत्। मम दारिद्र्यान्मौर्ख्याच्चेदशमगौ

रवम् । तस्मात्कपटमाचरिष्यामि येनाहमस्य स्थूलदत्तस्य बहुमतो भवेयम् । त्वं चावसरे प्राप्तेऽहं ज्योतिःशास्त्रपारङ्गत इत्यस्मै निवेदयेति ।

एवं तामुक्त्वा सुप्ते जने जामातृवाहनो हयस्तेन स्थूलदत्तगृहाज्जहे दूरे च प्रच्छन्नं स्थापितः । सेवका इतस्ततस्तं विचिन्वन्तोऽपि न लेभिरे । हरिशर्मणो भार्या हयचौरगवेषिणममङ्गलवित्रस्तं स्थूलदत्तमेत्योवाच । मदीयो भर्ता ज्योतिर्विद्याकोविदः । किमर्थं स न पृच्छयत इति । तच्छ्रुत्वा स्थूलदत्तो हरिशर्माणमाह्वयत् । हरिशर्मोवाच । ह्योऽहं विस्मृतोऽद्य हयेऽपहृते स्मृतोऽस्मीति । स्थूलदत्तस्तं सान्त्वपूर्वमुवाच । विस्मृतिं नः क्षमस्व । केनाश्वोऽपहृतस्तन्नो कथयेति । हरिशर्मा ततो मिथ्या रेखाः कुर्वन्नुवाच । इतो दक्षिणसीमान्ते चोरैर्हयः संस्थापितः । यावदसौ चोरैर्दूरं न नीयते तावदानीयतामिति । तच्छ्रुत्वा धावितैर्नरैः सोऽश्वस्तत्क्षणमेवानीतः । सर्वे च हरिशर्मणो विज्ञानं प्रशशंसुः । ततो ज्ञानीति सर्वैः पूज्यमानः स्थूलदत्तगृहे हरिशर्मोवास ।

गच्छत्सु दिवसेषु केनापि चोरेण राजगृहाद्भूरि सुवर्णादि चोरितम् । यदा चौरो नाज्ञायत तदा ज्ञानिमन्निद्दितो राजा हरिशर्माणमानाययामास । न चानीतः मानवं स्मार्मीति

कालं क्षिपन् राज्ञा वासके सुरक्षितः स्थापितः। तस्मिन्राजकुले काचिच्चेटी जिह्वेति ख्यातासीत्।

तया च भ्रात्रा सार्धं राजगृहाभ्यन्तरात्तत्सुवर्णं चोरितम्। सा रात्रौ वासकं गत्वा हरिशर्मणो ज्ञानाच्छङ्किता द्वारि कर्णं ददौ। हरिशर्मा च तदैकाकी भूत्वा मृषाविज्ञानवादिनीं स्वजिह्वामेवं निनिन्द। दुराचारे जिह्वे, भोगलम्पटया त्वया किमिदमकार्यं कृतम्। अधुना निग्रहं सहस्वेति। तच्छ्रुत्वाऽनेन ज्ञानिनाहं ज्ञातास्मीति भीता सा चेटी युक्त्या तदन्तिकं प्रविश्य तस्य पादयोः पतित्वा तमब्रवीत्। भो ज्ञानिन्, इयं सा जिह्वा या त्वयाऽर्थहारिणीति ज्ञाता। तत्सुवर्णं मयाऽस्यैव मन्दिरस्य पृष्ठतो दाडिमस्याधो भूतले निखातम्। तस्मान्मां रक्ष। यच्च किञ्चिन्मे हस्तगं धनं विद्यते तदपि तुभ्यं ददामीति। एतच्छ्रुत्वा हरिशर्मा सगर्वं तामुवाद। गच्छ दुराचारे, अहं भूतं भव्यं भवत्सर्वं विजानामि। शरणागतां त्वां नोद्घाटयिष्यामि यदि स्वहस्तगतं सर्वं धनं मह्यं दास्यसीति। एवं तेनोक्ता सा चेटी तथेति प्रतिपद्याशु निर्जगाम।

गतायां तस्यां हरिशर्मा व्यचिन्तयत्। अभिमुखे विधावसाध्योऽप्यर्थो लीलयैव सिध्यति। अनर्थ उपस्थिते महान्मेऽर्थः सिद्धः। स्वजिह्वां यावन्निन्दामि तावन्मम पुरतश्चारी जिह्वा समागता। प्रच्छन्नपातकिनः शङ्कयैव प्रका-

स्य महात्मनो व्यसनातुरे जने दया स्वसौख्यनिःसंगता च । सर्वथा नमोऽस्त्वस्मै महाभागाय सर्वभूतशरण्याय अतिविपुल-कारुण्याय अप्रमेयसत्त्वाय' इति ।

७–सदाचारः

यु० उ०—आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वापि मानवः ।
केन वा लभते कीर्तिं केन वा लभते श्रियम् ॥१॥

भी० उ०—आचाराल्लभते ह्यायुराचाराल्लभते श्रियम् ।
आचारात्कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥२॥

आचारलक्षणो धर्मः संतश्चारित्रलक्षणाः ।
साधूनां च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम् ॥ ३ ॥

ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्रातिलङ्घिनः ।
अधर्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः ॥ ४ ॥

विशीला भिन्नमर्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः ।
अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः ॥ ५ ॥

अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः ।
अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ६ ॥

यत्नवान्भव राजेन्द्र यत्नवान्सुखमेधते ।
युक्तिशास्त्रं च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रं च भारत ॥ ३३ ॥

गन्धर्वशास्त्रं च कलाः परिज्ञेया नराधिप ।
महात्मनां च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव ते ॥ ३४ ॥

ज्ञातिसम्वन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्वशः ।
यष्टव्यं च यथाशक्ति यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ ३५ ॥

अत ऊर्ध्वमरण्यं च सेवितव्यं नराधिप ।
एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्तितः ॥ ३६ ॥

८—मार्गसहाय-कथा

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने ब्रह्मदत्तनामा ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म। स च प्रयोजनवशाद्ग्रामे प्रस्थितः स्वमात्राभिहितः। यत् वत्स! कथमेकाकी व्रजसि। तदन्विष्यतां कश्चिद्द्वितीयः सहायः। स आह—अम्ब! मा भैषीः। निरुपद्रवोऽयं मार्गः, कार्यवशादेकाकी गमिष्यामि। अथ तस्य तं निश्चयं ज्ञात्वा समीपस्थवाप्याः सकाशात् कर्कटमादाय मात्राऽभिहितः। वत्स! अवश्यं यदि गन्तव्यं तदेष कर्कटोऽपि सहायः भवतु। तदेनं गृहीत्वा गच्छ। सोऽपि

मातुर्वचनाद्भाभ्यां पाणिभ्यां तं संगृह्य कर्पूरपुटिकामध्ये निधाय पात्रमध्ये संस्थाप्य शीघ्रं प्रस्थितः। अथ गच्छन् ग्रीष्मोष्मणा सन्तप्तः कश्चित् मार्गस्थं वृक्षमासाद्य तत्रैव प्रसुप्तः। अत्रान्तरे वृक्षकोटरान्निर्गत्य सर्पस्तत्समीपमागतः। सोऽपि कर्पूरगुगन्धसहजप्रियत्वात्तं परित्यज्य वस्त्रं विदार्य्याभ्यन्तरगतां कर्पूरपुटिकामतिलौल्याद्भक्षयत्। सोऽपि कर्कटस्तत्रैव स्थितः सन् सर्पप्राणानपाहरत्। ब्राह्मणोऽपि यावत् प्रबुद्धः पश्यति तावत् समीपे कृष्णसर्पो निजपार्श्वे कर्पूरपुटिकोपरि स्थितस्तिष्ठति। तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्—कर्कटेन अयं हत इति प्रसन्नो भूत्वाऽब्रवीत्—भोः सत्यमभिहित मम मात्रा यत् पुरुषेण कोऽपि सहायः कार्य्यो न एकाकिना गन्तव्यम्। यतो मया श्रद्धापूरितचेतसा तद्वचनमनुष्ठितम् तेनाहं कर्कटेन सर्पव्यापादनाद्रक्षितः। अथवा साध्विमुच्यते।

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ।
यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी॥ १॥

एवमुक्त्वाऽसौ ब्राह्मणो यथाभिप्रेतं गतः। अतोऽहं ब्रवीमि

अपि कापुरुषो मार्गे द्वितीयः क्षेमकारकः ।
कर्कटेन द्वितीयेन सर्पात् पान्थः प्ररक्षितः ॥ २ ॥

६—रामस्य सीतां प्रति दुरुक्तम्

तां तु पार्श्वे स्थितां प्रह्वां रामः सम्प्रेक्ष्य मैथिलीम् ।
हृदयान्तर्गतं भावं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

एषाऽसि निर्जिता भद्रे शत्रुं जित्वा रणाजिरे ।
पौरुषाद्यदनुष्ठेयं मयैतदुपपादितम् ॥ २ ॥

गतोऽस्म्यन्तममर्षस्य धर्षणा सम्प्रमार्जिता ।
अवमानश्च शत्रुश्च युगपन्निहतौ मया ॥ ३ ॥

अद्य मे पौरुषं दृष्टमद्य मे सफलः श्रमः ।
अद्य तीर्णप्रतिज्ञोऽहं प्रभवाम्यद्य चात्मनः ॥ ४ ॥

या त्वं विरहिता नीता चलचित्तेन रक्षसा ।
दैवसम्पादितो दोषो मानुषेण मया जितः ॥ ५ ॥

सम्प्राप्तमवमानं यस्तेजसा न प्रमार्जति ।
कस्तस्य पौरुषेणार्थो महताप्यल्पतेजसः ॥ ६ ॥

लङ्घनं च समुद्रस्य लङ्कायाश्चापि मर्दनम् ।
सफलं तस्य च श्लाघ्यमद्य कर्म हनूमतः ॥ ७ ॥

युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मन्त्रयतस्तथा ।
सुग्रीवस्यससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ॥ ८ ॥

विभीषणस्य च तथा सफलोऽद्य परिश्रमः ।
विगुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ॥ ९ ॥

इत्येवं वदतः श्रुत्वा सीता रामस्य तद्वचः ।
मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता ॥ १० ॥

यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां प्रतिमार्जता ।
तत्कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकाङ्क्षिणा ॥ ११ ॥

निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना ।
अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् ॥ १२ ॥

विदितश्चास्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः ।
सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः ॥ १३ ॥

रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः ।
प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यङ्गं च परिमार्जता ॥ १४ ॥

प्राप्तचारित्रसन्देहा मम प्रतिमुखे स्थिता ।
दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलाऽसि मे दृढा ॥ १५ ॥

किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ।
रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ २ ॥

न तथाऽस्मि महाबाहो यथा मामवगच्छसि ।
प्रत्ययं गच्छ मे स्वेन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ३ ॥

पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशङ्कसे ।
परित्यजैनां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ४ ॥

यदहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो ।
कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ५ ॥

मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ।
पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरी ॥ ६ ॥

सह संवृद्धभावेन संसर्गेण च मानद ।
यदि तेऽहं न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ ७ ॥

प्रेषितस्ते महावीरो हनुमानवलोककः ।
लङ्कास्थाऽहं त्वया राजन् किं तदा न विसर्जिता ॥८॥

प्रत्यक्षं वानरस्यास्य तद्वाक्यसमनन्तरम् ।
त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ ९ ॥

न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशयेऽन्यस्य जीवितम् ।
सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं विफलस्तव ॥ १० ॥

किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणम् ।
रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृतामिव ॥ २ ॥

न तथाऽस्मि महाबाहो यथा मामवगच्छसि ।
प्रत्ययं गच्छ मे स्वेन चारित्रेणैव ते शपे ॥ ३ ॥

पृथक्स्त्रीणां प्रचारेण जातिं त्वं परिशङ्कसे ।
परित्यजैनां शङ्कां तु यदि तेऽहं परीक्षिता ॥ ४ ॥

यदहं गात्रसंस्पर्शं गताऽस्मि विवशा प्रभो ।
कामकारो न मे तत्र दैवं तत्रापराध्यति ॥ ५ ॥

मदधीनं तु यत्तन्मे हृदयं त्वयि वर्तते ।
पराधीनेषु गात्रेषु किं करिष्याम्यनीश्वरी ॥ ६ ॥

सह संवृद्धभावेन संसर्गेण च मानद ।
यदि तेऽहं न विज्ञाता हता तेनास्मि शाश्वतम् ॥ ७ ॥

प्रेषितस्ते महावीरो हनुमानवलोककः ।
लङ्कास्थाऽहं त्वया राजन् किं तदा न विसर्जिता ॥८॥

प्रत्यक्षं वानरस्यास्य तद्वाक्यसमनन्तरम् ।
त्वया संत्यक्तया वीर त्यक्तं स्याज्जीवितं मया ॥ ९ ॥

न वृथा ते श्रमोऽयं स्यात्संशयेऽन्यस्य जीवितम् ।
सुहृज्जनपरिक्लेशो न चायं विफलस्तव ॥ १० ॥

प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २० ॥

(२)

यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २१ ॥

यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २२ ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना ॥ २३ ॥

जनश्च सुमहांस्तत्र बालवृद्धसमाकुलः ।
ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २४ ॥

तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ।
पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ २५ ॥

प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ।
पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ २६ ॥

ग्नि विशन्त्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः ।
वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ २७ ॥

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ।
दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ २८ ॥

विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ।
उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २९ ॥

तरुणादित्यसङ्काशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ।
रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥

अक्लिष्टमाल्याभरणां तथारूपामनिन्दिताम् ।
ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ३१ ॥

अब्रवीत्तु तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ।
एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते ।
विशुद्धभावां निष्पापां प्रतिगृह्णीष्व मैथिलीम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वैवं वदतां वरः ।
दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा हर्षव्याकुललोचनः ॥ ३३ ॥

एवमुक्तो महातेजा धृतिमानुरुविक्रमः ।
उवाच त्रिदशश्रेष्ठं रामो धर्मभृतां वरः ॥ ३४ ॥

अवश्यं चापि लोकेषु सीता पावनमर्हति ।
दीर्घकालोषिता हीयं रावणान्तःपुरे शुभा ॥ ३५ ॥

बालिशो बत कामात्मा रामो दशरथात्मजः ।
इति वक्ष्यति मां लोको जानकीमविशोध्य हि ॥ ३६ ॥

प्रणम्य दैवतेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च मैथिली ।
बद्धाञ्जलिपुटा चेदमुवाचाग्निसमीपतः ॥ २० ॥

(२)

यथा मे हृदयं नित्यं नापसर्पति राघवात् ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २१ ॥

यथा मां शुद्धचारित्रां दुष्टां जानाति राघवः ।
तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः ॥ २२ ॥

एवमुक्त्वा तु वैदेही परिक्रम्य हुताशनम् ।
विवेश ज्वलनं दीप्तं निःशङ्केनान्तरात्मना ॥ २३ ॥

जनश्च सुमहांस्तत्र बालवृद्धसमाकुलः ।
ददर्श मैथिलीं दीप्तां प्रविशन्तीं हुताशनम् ॥ २४ ॥

सा तप्तनवहेमाभा तप्तकाञ्चनभूषणा ।
पपात ज्वलनं दीप्तं सर्वलोकस्य सन्निधौ ॥ २५ ॥

प्रचुक्रुशुः स्त्रियः सर्वास्तां दृष्ट्वा हव्यवाहने ।
पतन्तीं संस्कृतां मन्त्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ॥ २६ ॥

तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः ।
रक्षसां वानराणां च सम्बभूवाद्भुतोपमः ॥ २७ ॥

अनन्यहृदयां सीतां मच्चित्तपरिरक्षिणीम् ।
अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ३७ ॥

इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा ।
रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः ॥ ३८ ॥

न च शक्तः स दुष्टात्मा मनसाऽपि हि मैथिलीम् ।
प्रधर्षयितुमप्राप्यां दीप्तामग्निशिखामिव ॥ ३९ ॥

नेयमर्हति वैक्लव्यं रावणान्तःपुरे सती ।
अनन्या हि मया सीता भास्करस्य प्रभा यथा ॥ ४० ॥

विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा ।
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा ॥ ४१ ॥

इत्येवमुक्त्वा विजयी महाबलः
प्रशस्यमानः स्वकृतेन कर्मणा ।
समेत्य रामः प्रियया महायशाः
सुखं सुखार्होऽनुबभूव राघवः ॥ ४२ ॥

११—कस्यचिन्मुनेराश्रमस्य वर्णनम्

अहो प्रभावस्तपसाम् । इयं मुनेः शान्ताऽपि मूर्ति
उत्तप्तकनकावदाता, परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुष

निश्चेतनास्तरवोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्ते। किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः।

१२—पार्वत्याः शिवस्य दर्शनम्

शिवार्थं तपश्चरन्त्याः पार्वत्याः सकाशं कश्चिज्जटिलस्तपोनिधिः समाययौ। आतिथेयी सा बहुमानपूर्वकं तं पूजया प्रत्युज्जगाम। विधिप्रयुक्तां सत्क्रियां परिगृह्य क्षणं च परिश्रमं विनीय तपोनिधिरुमां पश्यन् वक्तुं प्रचक्रमे :—

हे तपोधने! द्विजातित्वादुपपन्नचापलोऽहं भवतीं किञ्चित्प्रष्टुमना अस्मि। रहस्यं न चेत्, प्रतिवक्तुमर्हसि। वेधसः कुले भवत्या उत्पत्तिः, वपुः त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितम्, ऐश्वर्यसुखं मृग्यं नैव, वयोऽपि नवमेव। अतः परं किं तपःफलं स्यात्, वद। हे गौरि, किमिति यौवने त्वयाभरणान्यपास्य वार्धकशोभि वल्कलं धृतम्। यदि दिवं प्रार्थयसे, तर्हि श्रमः वृथा, यतस्तव पितुः प्रदेशाः देवभूमयः सन्ति। अथ वरं प्रार्थयसे चेत्, तर्ह्यलं समाधिना।

इति द्विजन्मनाऽभिहिता सा मनोगतं शंसितुं न शशाक। अनन्तरं पार्श्ववर्तिनीं सखीमैक्षत। तदीया

सखी तं वर्णिनमुवाच—हे साधो, तव कुतूहलं चेत् तर्हि निबोध यदर्थमेतया स्ववपुः तपःसाधनं कृतम् । इयं महेन्द्रप्रभृतीन् चतुर्दिगीशानवमत्य पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ।

अथ वर्णी आह । यत् परिणीतया त्वया वृद्धवृषमारूढं विलोक्य महाजनः स्मेरमुखः भविष्यतीति सा ते विडम्बना । वपुस्तावत्पिनाकिनः विरूपनेत्रयुक्तं, उत्पत्तिरलक्षिता, वित्तं दिगम्बरत्वम् । हे बालमृगाक्षि, वरेषु यद्यत् मृग्यते तत् त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्ति किम् । अस्मादसदीप्सितान्मनः निवर्तय । क्व तद्विधः सः, क्व च पुण्यलक्षणा त्वम् ।

इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि पार्वत्या विलोचने तिर्यगाहिते । एतदुवाच च । परमार्थतो हरं न वेत्सि नूनम्, यन्मामेवमात्थ । मन्दाः अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं महात्मनां चरितं द्विषन्ति । स हरोऽकिञ्चनः सन् सम्पदां प्रभवः । श्मशानाश्रयः सन् त्रिलोकनाथः, भीमरूपोऽपि शिवः । पिनाकिनो याथार्थ्यविदो न सन्ति । अष्टमूर्तेः शिवस्य वपुः विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा स्यात्, गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा स्यात्, कपालि वा इन्दु-

युक्तं वा स्यात् तन्नावधार्यते । तदङ्गसंस्पर्शमवाप्य चिताभस्मरजः विशुद्धये कल्पते । हरदोषं कथयता त्वया तं प्रत्येकं साधु भाषितम् । यम् ब्रह्मणः अपि कारणं ब्रुवन्ति स कथं लक्ष्यप्रभवः भविष्यति । अलं विवादेन । त्वया यथा स श्रुतः, कात्स्न्र्येनासौ तथाविध एव । मम तु मनो हरे स्थितम् । हे आलि, स्फुरितोत्तराधरोऽयं बटु निवार्यताम्, यतः यो महतोऽपभाषते न केवलं स पापभाक्, प्रत्युत सोऽपि यस्तस्मात् शृणोति । अथवा इतः गमिष्यामि इति वदन्ती बाला ततश्चाल । वृषकेतनश्च स्वरूपमास्थाय कृतस्मितस्तां समाललम्बे । तं वीक्ष्य शैलाधिराजतनया मार्गाचलव्यतिकराकुलिता सिन्धुरिव न ययौ न तस्थौ । हे अवनताङ्गि, अद्य प्रभृत्यहं तव तपोभिः क्रीतो दासोऽस्मीति वादिनि चन्द्रमौलौ सा शीघ्रमेव नियमजं क्रममुत्ससर्ज ।

१३—नवमवेतालकथा

अवन्तिष्वस्ति नगरी युगादौ देवनिर्मिता ।
तनुरिवोद्दामभोगिभूतिविभूषिता ॥ १ ॥

अहं तावन्न पश्यामि सदृशं पुत्रि ते वरम् ।
तत्कुरुष्व नृपान्सर्वान्मेलयित्वा स्वयंवरम् ॥ ११ ॥

एतत्पितृवचः श्रुत्वा राजपुत्री जगाद सा ।
तात स्वयंवरं कर्तुं ह्रेपणान्नाहमुत्सहे ॥ १२ ॥

किं त्वेकं वेत्ति योऽपूर्वं विज्ञानं स्वाकृतिर्युवा ।
तस्मै त्वयाहं दातव्या नार्थोऽन्येनाधिकेन मे ॥ १३ ॥

इत्यनङ्गरतेस्तस्याः श्रुत्वा स्वदुहितुर्वचः ।
तादृशं तद्वरं यावदन्विष्यति स भूपतिः ॥ १४ ॥

तावत्तल्लोकतो बुद्ध्वा चत्वारस्तमुपाययुः ।
वीरा विज्ञानिनो भव्याः पुरुषा दक्षिणापथात् ॥ १५ ॥

ते राज्ञा पूजितास्तस्मै स्वं स्वं विज्ञानमेकशः ।
शशंसुः सन्निधौ तस्या राजपुत्र्यास्तदर्थिनः ॥ १६ ॥

एको जगाद शूद्रोऽहमाख्यातो पञ्चपट्टिकः ।
पञ्चाग्र्यवस्त्रयुग्मानि करोम्येकोऽहमन्वहम् ॥ १७ ॥

तेभ्य एकं प्रयच्छामि देवायैकं द्विजन्मने ।
एकं च परिगृह्णामि वाससोरात्मनः कृते ॥ १८ ॥

एकं ददामि भार्य्यायै यदि सा भवतीह मे ।
एकं विक्रीय चाहारपानादि विदधाम्यहम् ॥ १९ ॥

एतच्छ्रुत्वा स राजा तं वेतालं प्रत्यभाषत ।
मौनं त्याजयति प्रायः कालक्षेपाय मां भवान् ॥ २९ ॥

अन्यथा गहनः कोऽयं प्रश्नो योगेश्वरोच्यताम् ।
शूद्राय हि कुविन्दाय क्षत्रिया दीयते कथम् ॥ ३० ॥

वैश्यायापि कथं देया क्षत्रिया यच्च तद्गतम् ।
मृगादिभाषाविज्ञानं कार्ये तत्कोपयुज्यते ॥ ३१ ॥

योऽपि विप्रस्तृतीयोऽत्र तेनापि पतितेन किम् ।
स्वकर्मप्रच्युतेनेन्द्रजालिना वीरमानिना ॥ ३२ ॥

तस्मात्तस्मै क्षत्रियाय चतुर्थाय समाय सा ।
देया खड्गधरायैव स्वविद्यावीर्यशालिने ॥ ३३ ॥

१४—दरिद्रगृहिण्याः कथा

एकदा राजा वर्त्मनि गच्छन् कचिद् गृह एकाकिनीं रुदतीं नारीं दृष्ट्वा 'किमर्थमर्धरात्रौ रोदिति । किं दुःखमेतस्याः' इति विचारयितुमेकमङ्गरक्षकं प्राहिणोत् । ततो-
... पुनरागत्य प्राह—देव, मया पृष्टा यदाह तच्छृणु—
... मत्पतिरेष मञ्चकगतः स्थूणावशेषं गृहं
... कुशलिनी वत्सस्य वार्तापि नो ।

आमेखलं सञ्चरतां घनानां
छायामधःसानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ४ ॥

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैः
मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ५ ॥

यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणाम्
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ६ ॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं
विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ७ ॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ ८ ॥

१६—किं पर्वणि मुण्डितं शिरः

अस्ति प्रख्यातबलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजाल-जटिलीकृतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशाः समुद्रपर्य-न्तायाः पृथिव्या भर्त्ता नन्दो राजा। तस्य सर्वशास्त्राधिगतस-मस्ततत्त्वः सचिवो वररुचिर्नाम। तस्य च प्रणयकलहेन जाया कुपिता। सा चातीव वल्लभा। अनेकप्रकारं परितोष्य-माणापि न प्रसीदति। ब्रवीति च भर्त्ता, भद्रे! येन प्रकारेण तुष्यसि तं वद, निश्चितं करोमि। ततः कथञ्चित् तयोक्तं यदि शिरो मुण्डयित्वा मम पादयोर्निपतसि, तदा प्रसादा-भिमुखी भवामि। तथानुष्ठिते प्रसन्नाऽऽसीत्। अथ नन्दस्य भार्य्यापि तथैव रुष्टा प्रसाद्यमानापि न तुष्यति। तेनोक्तं, भद्रे त्वया विना मुहूर्त्तमपि न जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि। साऽब्रवीत्, यदि खलीनं मुखे प्रक्षिप्याहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां ध[illegible] [illegible] तस्तु यदि अश्ववत् हेषसे, तदा प्रसन्ना भवामि [illegible] तथैवानुष्ठितम्। अथ प्रभातसमये सभाया-[illegible] राज्ञः समीपे वररुचिरायातः। तञ्च दृष्ट्वा पप्रच्छ, वररुचे! किं पर्वणि मुण्डितं शिरस्त्वया

न किं दद्यान्न किं कुर्य्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।
अनश्वा यत्र हेषन्ते शिरः पर्व्वणि मुण्डितम् ॥

१६—किं पर्वणि मुण्डितं शिरः

अस्ति प्रख्यातबलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजालजटिलीकृतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशाः समुद्रपर्य्यन्तायाः पृथिव्या भर्त्ता नन्दो राजा। तस्य सर्वशास्त्राधिगतसमस्ततत्त्वः सचिवो वररुचिर्नाम। तस्य च प्रणयकलहेन जाया कुपिता। सा चातीव वल्लभा। अनेकप्रकारं परितोष्यमाणापि न प्रसीदति। ब्रवीति च भर्त्ता, भद्रे! येन प्रकारेण तुष्यसि तं वद, निश्चितं करोमि। ततः कथञ्चित् तयोक्तं यदि शिरो मुण्डयित्वा मम पादयोर्निपतसि, तदा प्रसादाभिमुखी भवामि। तथानुष्ठिते प्रसन्नाऽऽसीत्। अथ नन्दस्य भार्य्यापि तथैव रुष्टा प्रसाद्यमानापि न तुष्यति। तेनोक्तं, भद्रे त्वया विना मुहूर्त्तमपि न जीवामि, पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि। साऽब्रवीत्, यदि खलीनं मुखे प्रक्षिप्याहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां धावयामि धावितस्तु यदि अश्ववत् हेषसे, तदा प्रसन्ना भवामि। राज्ञापि तथैवानुष्ठितम्। अथ प्रभातसमये सभायामुपविष्टस्य राज्ञः समीपे वररुचिरायातः। तञ्च दृष्ट्वा । पप्रच्छ, वररुचे! किं पर्वणि मुण्डितं शिरस्त्वया? सोऽब्रवीत्।

न किं दद्यान्न किं कुर्यात् स्त्रीभिरभ्यर्थितो नरः ।
अनश्वा यत्र हेषन्ते शिरः पर्वणि मुण्डितम् ॥

१७—कालिदासराक्षसकथा

कदाचिद्भोजेन विलासार्थं नूतनगृहान्तरं निर्मितम् । तत्र गृहान्तरे गृहप्रवेशात्पूर्वमेकः कश्चिद् ब्रह्मराक्षसः प्रविष्टः । स च रात्रौ तत्र ये वसन्ति तान्भक्षयति । ततो मान्त्रिकान्समाहूय तदुच्चाटनाय राजा यतते स्म । स चागच्छन् मान्त्रिकानेव भक्षयति । किं च स्वयं कवित्वादिकं पूर्वाभ्यस्तमेव पठंस्तिष्ठति । एवं स्थिते तत्रैव रक्षसि राजा 'कथमस्य निवृत्तिः' इति व्यचिन्तयत् । तदा कालिदासः प्राह—'देव, नूनमयं राक्षसः सकलशास्त्रप्रवीणः सुकविश्च भाति । अतस्तमेव तोषयित्वा कार्यं साधयामि । मान्त्रिकास्तिष्ठन्तु । मम मन्त्रं पश्य' इत्युक्त्वा स्वयं तत्र रात्रौ गत्वा शेते स्म । प्रथमयामे ब्रह्मराक्षसः समागतः । स चापूर्वं पुरुषं दृष्ट्वा प्रतियाममेकैकां समस्यां पाणिनिसूत्रमेव पठति । येनोत्तरं तद्धृदयगतं नोक्तम्, 'अयं न ब्राह्मणः अतो हन्तव्यः' इति निश्चित्य हन्ति । तदानीमपि पूर्ववदयमपूर्वः पुरुषः । अतो मया

१६—किं पर्वणि मुण्डितं शिरः

अस्ति प्रख्यातबलपौरुषोऽनेकनरेन्द्रमुकुटमरीचिजा
जटिलीकृतपादपीठः शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशाः समुद्रप
न्तायाः पृथिव्या भर्त्ता नन्दो राजा। तस्य सर्वशास्त्राधिगत
मस्ततत्त्वः सचिवो वररुचिर्नाम। तस्य च प्रणयकलहेन जा
कुपिता। सा चातीव वल्लभा। अनेकप्रकारं परितोष
माणापि न प्रसीदति। ब्रवीति च भर्त्ता, भद्रे! येन प्रकारे
तुष्यसि तं वद, निश्चितं करोमि। ततः कथञ्चिद् तयो
यदि शिरो मुण्डयित्वा मम पादयोर्निपतसि, तदा प्रसा
भिमुखी भवामि। तथानुष्ठिते प्रसन्नाऽऽसीत्। अ
नन्दस्य भार्य्यापि तथैव रुष्टा प्रसाद्यमानापि
तुष्यति। तेनोक्तं, भद्रे त्वया विना मुहूर्त्तमपि न जीवा
पादयोः पतित्वा त्वां प्रसादयामि। साऽब्रवीद्, य
खलीनं मुखे प्रक्षिप्याहं तव पृष्ठे समारुह्य त्वां धावया
धावितस्तु यदि अश्ववत् ह्रेषसे, तदा प्रसन्ना भवामि
राज्ञापि तथैवानुष्ठितम्। अथ प्रभातसमये सभाय
मुपविष्टस्य राज्ञः समीपे वररुचिरायातः। तञ्च दृ
राजा पप्रच्छ, वररुचे! किं पर्वणि मुण्डितं शिरस्त्वया
सोऽब्रवीत्।

तुष्टोऽस्मि। किं तवाभीष्टम्' इति। कालिदासः 'त्वमस्मा-द्गृहान्निस्सर' इत्याह। सोऽपि 'तथा' इति गतः। अनन्तरं तुष्टो भोजः कविं बहु मानितवान्।

१८—रामाय सीतायाः सन्देशः

वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा
वह्नौ विशुद्धामपि यत्समक्षम्।
मां लोकवादश्रवणादहासीः
श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य॥ १॥

कल्याणबुद्धेरथवा तवायं
न कामचारो मयि शङ्कनीयः।
ममैव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः॥ २॥

उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं
वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः।
तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषा-
त्सोढास्मि न त्वद्भवने वसन्ती॥ ३॥

१९—हास्यरसः

स्वयं पञ्चमुखः पुत्रौ गजाननषडाननौ ।
दिगम्बरः कथं जीवेदन्नपूर्णा न चेद्गृहे ॥ १ ॥

को न याति वशं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ २ ॥

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया ।
पुत्रस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः,
स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ ३ ॥

अत्तुं वाञ्छति वाहनं गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी,
तं च क्रौञ्चपतेः शिखी च गिरिजासिंहोऽपि नागाननम् ।
गौरी जह्नुसुतामसूयति कलानाथं कपालानलो,
निर्विण्णः स पपौ कुटुम्बकलहादीशोऽपि हालाहलम् ॥४॥

तातोऽगस्त्येन पीतश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
दाबाल्याद्विप्रवर्यैः स्ववदनविवरे धारिता वैरिणी मे ।
गेहं मे छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं,
तस्मात्खिन्ना सदाऽहं द्विजकुलसदनं सर्वदैव त्यजामि ॥५॥

२०—चरमश्लोकः

ततः कदाचिद्भोजराजः कालिदासं प्रति प्राह—'सुकवे, त्वमस्माकं चरमग्रन्थं पठ' ततः क्रुद्धो राजानं विनिन्द्य कालिदासः क्षणेन तं देशं त्यक्त्वा एकशिलानगरं प्राप। ततः कालिदासवियोगेन शोकाकुलस्तं कालिदासं मृगयितुं राजा कापालिकवेषं धृत्वा क्रमेणैकशिलानगरं प्राप। ततः कालिदासो योगिनं दृष्ट्वा तं सामपूर्वं पप्रच्छ—योगिन्, कुत्र तेऽस्ति स्थितिः' इति। योगी वदति—'सुकवे, अस्माकं धारानगरं वसतिः' इति। ततः कविराह—'तत्र भोजः कुशली किम्।' ततो योगी प्राह—'किं मया वक्तव्यम्' इति। ततः कविराह—तत्रातिशयवार्तास्ति चेत्सत्यं कथय' इति। तदा योगी प्राह—'भोजो दिवं गतः' इति। ततः कविर्भूमौ निपत्य प्रलपति—'देव त्वां विनास्माकं क्षणमपि भूमौ न स्थितिः। अतस्त्वत्समीपमहमागच्छामि, इति कालिदासो बहुशो विलप्य चरमश्लोकं कृतवान्—

'अद्य धारा निराधारा निरालम्बा सरस्वती।
पण्डिताः खण्डिताः सर्वे भोजराजे दिवं गते॥ १॥

एवं यदा कविना चरमश्लोक उक्तस्तदैव स योगी भूतले विवशः पपात। ततः कालिदासस्तथाविधं तमवलोक्य

advice to the Prince. This lesson is the concluding portion of the advice.

प्रतिकुटिल...दारुणे—terrible on account of thousands of actions which are troublesome and very crooked. राज्यतन्त्रे—in the administration of a state. उपालभ्यसे—are reproved, chided ; न प्रकाश्यसे विटैः—your real character is not made public by sensualists ; विट— a companion of a king or prince who helps him in love-affairs and love-intrigues ; सेवकवृकैः—by servants who act like wolves ; विडम्ब्यसे—are ridiculed. विषयैः—by objects of sensuous enjoyment. आक्षिप्यसे—led astray, allured. रागेण—by passion. अप्रतिबुद्ध—who is not wide-awake.

Page 10

मुखरीकृतवान्—made me garrulous or talkative. खलीकरोति—makes wicked. कल्याणैः—accompanied by blessings. कुलक्रमागताम्—come (to you) in succession. उद्वह—bear, take up. (marry). ऊढां—borne (married), धुरम्—axle. सप्तद्वीपभूषणां—which has the seven द्वीपs as its ornaments ; the number is sometimes four, nine, thirteen or eighteen also, but usually it is seven as here. द्वीप—a division of the terrestrial world. प्रतापमारोपयितुम्— to achieve glory. सिद्धादेशः—(1) whose commands are ever obeyed; (2) whose words ever come true.

7. THE STORY OF A MAN MISER BY NATURE

Taken from the पञ्चतन्त्रम्—a book composed by विष्णुशर्मा to teach नीति by way of stories to the sons of a king probably of the 4th or 5th Cen. A. D.

भिक्षार्जितैः—obtained (earned) by begging.

PAGE 11

षाण्मासिकप्रसववशात्—because of the production being every six months. यूथं—herd. आसन्न—near. गृह-कर्मव्यग्रतया—being busy in household duties.

स पाण्डुरतां गतः—he became whitish pale. पाण्डुरः—pale.

PAGE 12.

8. THE CHARACTERISTICS OF A GOOD SERVANT.

This passage is taken from the कादम्बरी (उत्तर भाग) and is a portion of the speech of मेघनाद—a servant of चन्द्रापीड। मेघनाद is telling कादम्बरी that all the servants of the Prince are in sorrow on account of the calamity which befell the Prince.

सम्पत्तेः—सेवन्ते—serve more in adversity [illegible] prosperity ; समालापाः—those who talk (freely [illegible] equality. क्षिप्यमाणाः—being [illegible] महाहवेषु battles ; [illegible] h (b [illegible] mast[illegible] in p[illegible]). [illegible] भर्तुः

miserliness in not leaving their master, *i. e.*, who are otherwise very generous, but when it comes to give up their master, they would become misers and would not leave him; वाग्मिनः—good speakes, orators. जडाः—foolish, ignorant. स्वात्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद् वर्तन्ते—who are themselves present like a reflection in the mirror-like mind of their master.

PAGE 13.

9. THE LAWS OF MANU

These have been culled from the 4th chapter of the मनुस्मृति। The rules given below are generally to be observed by all.

गोव्रज—cowshed ; फालकृष्टे—furrowed land ; चित्यां—in a stack, pile वल्मीके—in an ant-hill.

अमेध्यं—unclean thing ; करजैः—by nails, आयत्याम् असुखोदर्कम्—which would not bring happiness in the long run.

PAGE 14.

न संविशेत्—should not sleep ; ब्राह्मे मुहूर्ते—" रात्रेः पश्चिमो यामो मुहूर्तो ब्राह्म उच्यते." धर्म...द—the physical troubles, arising from the acquisition of धर्म and अर्थ and the essential principles of the Vedas (should be pondered over). [illegible] ; [illegible]—[illegible] [illegible]—not think or meet ; [illegible]—[illegible] prosperity.

symbol of jealousy practising all sorts of foul plays in order to achieve his aim of turning one away from austerities.

अस्माच्छरीरव्ययात्—from this wasting of the body.

PAGE 21.

शक्रत्वं सूर्यत्वं कुबेरत्वं—these are high positions amongst the gods.

बाह्यार्थनिरपेक्षं—not caring for any external object.

शङ्ख...धरं—a conch, a disc, a club, a bow (made of horn), a sword and a lotus are the characteristics of विष्णु found in his images. किरीटी— one who has a किरीट—a diadem of gems, an epithet of विष्णु.

भूमिरापो etc. these are the physical manifestations of the Lord.

PAGE 22

अव्ययं—imperishable; भौम—Mars who is represented as having been born from the Earth ; ग्रह—planet ; नक्षत्र—star.

आकल्पं—until the कल्प lasts. A कल्प is a period of time represented by one day of ब्रह्मा or one thousand yugas of human years equal to 432 millions of years of mortal race.

The ध्रुव star is the highest star visible in the sky and does not move from its place. In fact ध्रुव has come to mean fixed.

To a man of modern tastes the story may appear as an interesting explanation of the position of the star.

12. THE DIALOGUE BETWEEN KAIKEYI AND RAMA.

This is taken from the रामायण and refers to the occasion when राम hearing from सुमन्त्र that the *king* was lying ill at Kaikeyi's palace, came there and found him in a very wretched condition. All sorts of doubts arise in his mind as to the real cause of the sorrow of his father. कच्चित्—*is it ?*, सन्ताप and अभिताप—both mean heat and thence affliction—mental or physical ; धृष्टं—haughty.

PAGE 23.

श्रुतं मम=प्रतिश्रुतं मम—promised to me ; प्राकृतः—ordinary (person).

अतिसृज्य—having given ; विशांपतिः (विशः=प्रजाः) King.

PAGE 24.

अभिकांक्षितम्—desired; प्रतिजाने—I promise; आर्जव—uprightness, simplicity, humility ; भृशदारुणम्—very terrible.

सन्निदेशः—order; अभिषेकमिमं त्यक्त्वा—leaving off this onation ; (अभिषेकमिदं in the text is a misprint) ; ... समाप्लुतः—over-powered (flooded) by pity.

PAGE 25.

अरिन्दमः—subduer of enemies; विस्रब्धः—confident.

अलीकं—any displeasing thing, falsehood; वसुधासक्तनयनः—with his eyes fixed towards the ground ; सत्वरः—in haste ; समाः—years.

PAGE 26.

जवः—speed ; मन्युः—right anger, here it means, शोकः ।

अभिमन्त्रोदितः—whipped on.

PAGE 27.

न मे मुख्यानाशंससे गुणान्—you do not expect good (chief) qualities in me ; महास्वनम्—loudly.

13. THE STORY OF TAPODATTA.

Taken from the कथासरित्सागर composed by सोमदेव, a Brahmin of Kashmir in the 11th Cen. A.D. (see Notes, p. 2).

प्रतिष्ठानं—the name of the capital of an ancient kingdom ruled by पुरूरवस् now identified with Jhunsi, opposite to प्रयाग.

अनुशयान्वितः—becoming repentent; द्विजच्छद्मना—putting on the guise of a Brahmana. [illegible]—[illegible] waves. सिकताः—sands.

PAGE 28.

[illegible]—asked again and again ; [illegible] सिकताभिः—by sands which [illegible] stream ; [illegible] [illegible] the word.

अनक्षरो लिपिन्यासः—writing without letters.

14. THE INFLUENCE OF GRIEF AND YOUTH

This passage is taken from the कादम्बरी. When वैशम्पायन lagged behind at the अच्छोद lake, the Prince's retinue came away leaving him there and gave the news to king तारापीड and others in उज्जयिनी. On getting this news शुकनास, the father of वैशम्पायन, was very angry with his son and in his anger and sorrow spoke ill of him. At this तारापीड speaks to शुकनास and the present passage is a portion of his speech. The king says that he was too humble a being to be in a postion to instruct शुकनास who was very learned. But even the learned have a certain defilement in their mind due to stroke of grief, and at this time they have to be spoken to and consoled.

बहुश्रुतस्य—of one who is very learned.

सत्ववतः—of him who is courageous.

दुःखातिपातेन—by a stroke of grief.

PAGE 29.

कलुषीक्रियते—is defiled. दर्शनं—insight.

वैशम्पायन was youthful and he stayed back at the lake searching for some object of love which said he had missed there. तारापीड tells शुकनास that this action of वैशम्पायन was under the influence of youth and was pardonable.

यस्य,...कान्तम्—whose youth passed without any emotional change. यौवनावतारे—at the advent of youth ; from here begin a few very beautiful expressions involving what is known as सहोक्ति अलङ्कार (सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्). ऊरुयुगलेन—with the pair of thighs. (ऊरू in the text is a misprint) : मलिनताहेतुः—cause of defilement. आकारेण—with the form.

The third paragraph of this lesson is a portion of the advice given by शुकनास to prince चन्द्रापीड when the latter was going to be coronated as a युवराज ।

अभिनवयौवनत्वम्—to have fresh youth.

अप्रतिरूपत्वम्—to have matchless beauty ; अमानुषशक्तित्वम्—to have extraordinary (superhuman) vigour. अनर्थपरम्परा—a line of evils. अविनय—immodesty ; *cf.* यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् । अतिदुरन्ता—with an evil end. उपभोगमृगतृष्णिका—mirage of enjoyment. तान्येव....मनसः—the very same objects of enjoyment become all the more sweet by tasting.

PAGE 30.

15. THE DEFECTS OF WEALTH

This is a portion of the advice given to चन्द्रापीड by शुकनास when the Prince was going to be coronated as a युवराज.

न परिचयं रक्षति—does not keep up familiarity.

नाभिजनमीक्षते—pays no regard to nobility of birth. विशेषज्ञता—the capacity to distinguish one thing from another. यथा यथा...उद्वमति—the more it flashes up the more it gives forth evil deeds only, just the flame of the lamp emits soot. विक्लवाः—overpowered. रागावेशेन—by the seizure by passion. जरा.. वृद्धजनोपदेशम्—look at the advice of the elders as the prattling due to the infirmity of old age.

Page 31

अधिदैवतम्—the presiding deity. माहात्म्यमुद्भावयति—proclaims their greatness.

16. THE FINAL JOURNEY.

Taken from the महाभारतम् । This refers to the time when युधिष्ठिर after having ruled for a number years became tired of this world, particularly hearing of the dissentions amongst the यादवs g to their annihilation. युधिष्ठिर then resolved to Heaven bodily and was accompanied on journey by his four brothers and his wife. कदनं—the slaughter of the वृष्णिs—कृष्ण's men. कालः पचति भूतानि...महामते—O wise man, (cooks) finishes all beings. Arjuna agreed by saying, time is killer. यमौ—the twins. युयुत्सु—was a brother of the पाण्डवs being the son of a courtezan of

धृतराष्ट्र ; भरतसत्तम—best amongst the भरतs (addressed by शुक to जनमेजय).

PAGE 32

नैष्ठिकीम् इष्टिं कारयित्वा—having got the vowed perpetual sacrifice performed ; अग्नीन्—the sacrificial fires (which every householder is required to keep); पुङ्गवाः—श्रेष्ठाः ।

PAGE 33

वालुकार्णवम्—an ocean (expanse) of sands ; शिखरिणां वरम्—the best of mountains.

दर्शनम्—*lit.* sight *i. e.*, view ; फाल्गुनः, श्वेतवाहनः—epithets of अर्जुन ; *Cf.* अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः। बीभत्सुर्विजयी पार्थः सव्यसाची धनञ्जयः । एतान्यर्जुननामानि.....................।

PAGE 34.

प्राणेन च विकत्थसे—you boasted of your vigour (throughout your life).

सन्नादयन्—causing to resound ; भूतभव्येश—master of the past and the future ; आनृशंस्या—compassionate ; धिष्ण्यं—place ; इष्टापूर्त—*viz.*

वापी कूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामः पूर्तमार्याः प्रचक्षते ॥
एकाग्निकर्महवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।
अन्तर्वेद्यां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

नृशंसं—cruelty (lit. censuring by people).

PAGE 35.

ब्रह्मवध्याकृतं—killing a Brahmana ; जातु—eve
त्यक्ष्यामि—I shall leave; श्लक्ष्णां—agreeable, smooth; सं
—praise.

पितुर्वृत्तेन—by the conduct of thy father (धर्मराज
अनुक्रोशः—kindness ; अनुत्तमां—better than what do
not exist ; रोदसी—the Earth and the Heavens.

17. THE PRAISE OF KNOWLEDGE.

These verses are culled together from vario
books and are well-known.

PAGE 36.

3. खेदम् अपनीय रमयति—having removed fatigu
gives delight.

वितनोति—विस्तारयति ; कल्पलता—a creeper whic
gives things wished for.

4. प्रच्छन्नगुप्तं—concealed and well-protected. भोगकर
—giver of enjoyment.

5. प्रतिपत्तिः—honour, respect.

6. सुभाषितं—(*lit.* well-said) any small verse which is beautiful and appealing.

PAGE 37.

8. रससिद्धाः—skilful in (painting) sentiments 'in whose body (of fame) there is no fear either of old age or of death'.

9. स्वादीयसी—more tasteful.

10. अनर्घ्यत्वात्—being invaluable.

18 THE RESCUE OF THE ELEPHANT.

This passage is an adaptation from the eighth स्कन्ध of भागवतपुराण and describes in beautiful language the well-known miracle of the deliverance of an excellent elephant from the clutches of a crocodile.

क्षीरोदेनावृतः—surrounded by the milk-ocean. यः ... आस्ते—which beautifies the ocean, the quarters and the sky by its three peaks of silver, iron and gold. द्रोणिः द्रोणी—valley ; करेणुभिः—with she-elephants. It is a well-known fact that the elephants move in herds.

PAGE 38.

पुष्करम्—the tip of an elephant's tongue. विचक्रमे—showed his valour *i.e.*, struggled to come out; समासहस्रं—a thousand years. मनोबलौजसां—of mettle, vigour and vitality.

व्यवसित—determined ; जप्यं—prayer to be uttered in undertone विमुक्तसङ्गः—having renounced all attachment (to worldly objects). The epithets used here are applied to the Almighty.

PAGE 39.

[illegible]—came to know. [illegible]—this was in the [illegible]

PAGE 35.

ब्रह्मवध्याकृतं—killing a Brahmana ; जातु—ever ; त्यक्ष्यामि—I shall leave; श्लक्ष्णं—agreeable, smooth; संस्तव—praise.

पितुर्वृत्तेन—by the conduct of thy father (धर्मराज); अनुक्रोशः—kindness ; अनुत्तमां—better than what does not exist ; रोदसी—the Earth and the Heavens.

17. THE PRAISE OF KNOWLEDGE.

These verses are culled together from various books and are well-known.

PAGE 36.

3. खेदम् अपनीय रमयति—having removed fatigue, gives delight.

वितनोति—विस्तारयति ; कल्पलता—a creeper which gives things wished for.

4. प्रच्छन्नगुप्तं—concealed and well-protected. भोगकरी—giver of enjoyment.

5. प्रतिपत्तिः—honour, respect.

6. सुभाषितं—(*lit.* well-said) any small verse which is beautiful and appealing.

PAGE 37.

8. रससिद्धाः—skilful in (painting) sentiments 'in whose body (of fame) there is no fear either of old age or of death '.

7. मृग, मीन and सज्जन subsist on तृण, जल and सन्तोष respectively and their natural enemies are the fowler, the fisherman and the wicked respectively.

8. विधौ विरुद्धे—when fate is adverse ; सुधौघसिन्धौ —(moon) which is the ocean of the stream (mass) of nectar.

PAGE 45.

9. Spoken by भर्तृहरि to some king. निर्विशेषावशेषः —which leaves no difference as the remainder.

10. This is the prayer of a poet who has probably recited his poems before some अरसिक and therefore has not been appreciated.

11. This is a wholesome instruction. मर्मवाक्यं— either a secret or words which would pain ; लीलया भवजलं तरणीयम्—easily (then) can the waters of this world (of misery) be crossed.

END OF PART I.

6 अङ्गानि, 4 वेदाः, मीमांसा, न्यायशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम्, पुराणम् —these form the 14. They are sometimes mentioned as fourteen, only. When they are mentioned as eighteen, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद and अर्थशास्त्र are added to the above.

सर्वासु च कलासु—in all the (sixty-four) arts. आचार्यकम् पदम्—mastery, the position of a teacher. बहुदोषजातं—a large number of defects.

वनप्रस्थम्—प्रस्थः, प्रस्थं means a table-land or a level plain ; hence वनप्रस्थम्—a wood situated on a table-land. व्यालः—a beast of prey, such as a lion, tiger etc. ; प्रव्रजितं—see notes above p. 5 परिग्रहान्—households, attendants, property etc. ; पर्वतदरीनिकुञ्जान्—bowers and caves of the mountains. गिरिगह्वरे—in a cavern. अद्रिराट्—the Himalayas.

PAGE 56.

किमिति—why. तटप्रपातोद्गतजीवितेन शरीरेण— with the body, life from which is gone away owing to a fall from the slope (of the mountain).

वैशसात् विरम्य—desisting from horrible cruelty. प्रतिव्यूढशोकदुःखावेगः—with a flurry of grief and sorrow which had come up.

PAGE 57.

व्यसनातुरे जने—towards a being troubled by calamity. स्वशरीरनिःसङ्गता— want of attachment to

6 अङ्गानि, 4 वेदाः, मीमांसा, न्यायशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम्, पुराणम् —these form the 14. They are sometimes mentioned as fourteen, only. When they are mentioned as eighteen, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद and अर्थशास्त्र are added to the above.

सर्वासु च कलासु—in all the (sixty-four) arts. प्राचार्यकम् पदम्—mastery, the position of a teacher. बहुदोषजातं—a large number of defects.

वनप्रस्थम्—प्रस्थः, प्रस्थं means a table-land or a level plain ; hence वनप्रस्थम्—a wood situated on a table-land. व्यालः—a beast of prey, such as a lion, tiger etc. ; उपार्जितं—see notes above p. 5 परिग्रहान्—households, attendants, property etc. ; पर्वतदरीनिकुञ्जान्—bowers and caves of the mountains. गिरिगह्वरे—in a cavern. नगेन्द्रराट्—the Himalayas.

PAGE 56.

किमिति—why. तटप्रपातोद्गतजीवितेन शरीरेण— with the body, life from which is gone away owing to a fall from the slope (of the mountain).

वैशसात् विरम्य—desisting from horrible cruelty. प्रतिव्यूढशोकदुःखावेगः—with a flurry of grief and sorrow which had come up.

PAGE 57.

व्यसनातुरे जने—towards a being troubled by calamity. स्वसौख्यनिःसङ्गता— want of attachment to

13. THE NINTH STORY OF THE VAMPIRE

This is taken from the वेतालपञ्चविंशतिका which itself forms a part of the 12th chapter of the कथासरित्सागर। The frame-work of the वेतालपञ्चविंशतिका is (in the words of Macdonnel) as follows :

King त्रिविक्रमसेन of प्रतिष्ठान (a town on the banks of the गोदावरी) is directed by an ascetic to take down from a tree and convey a corpse without uttering a single word, to a spot in a grave-yard where certain rites for the attainment of high magical powers are to take place. As the king is carrying the corpse along on his shoulders, a वेताल, which has entered it, begins to speak and tells him a fairy tale. On the king inadvertently replying to a question, the corpse at once disappears and is found hanging on the tree again. The king goes back to fetch it, and the same process is repeated till the वेताल has told twenty-five tales. Each of these is so constructed as to end in a subtle problem, on which the king is asked to express his opinion. The वेताल is at last pleased at the resoluteness of the king and allows him to carry the corpse.

अवन्तिषु—in the country of Avanti. उद्दामा अनर्गला भोगिनां समृद्धिशालिनां या भूतिः सम्पत्तिः तया विभूषिता—

of the mountains. पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य—having entered the eastern and the western oceans—the range of the mountain appears to be extending right up to the seas. मानदण्डः—measuring-rod.

2. पृथु was the name of the first king who brought the earth under his control and hence it is known as पृथिवी. The story goes that the earth withheld its products, and the subjects began to die of hunger. At that पृथु took up his bow and arrow in order to compel the earth to yield the products. At first she fled assuming the form of a cow and the king chased her. At last she yielded and told the king that if he would spare her life and provide her with a suitable calf she would yield the products. पृथु then made स्वायम्भुव मनु the calf and the earth in the shape of the cow yielded the desired results. The example of पृथु was later followed by other people who found out the proper milk-man and calf from their own number and milked the earth of whatever they wanted. The mountains made the मेरुपर्वत their milkman and हिमालय the calf and milked jewels and herbs of the earth. Naturally enough, therefore, according to thestory, the best of jewels and the best of herbs are found on the मेरु पर्वत and the हिमालय—the two principal factors in this act of milking.

दोहदक्षे--skilful in milking. भास्वन्ति flashing. पृथूपदिष्टां—specified by पृथु.

3. सौभाग्यविलोपि—the destroyer of beauty. एको... अङ्कः—if there is a defect, it is lost sight of amongst a large number of merits just as the spot on the moon loses itself in its rays. Some poet has criticised this statement in the stanza :

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।
न तेन दृष्टं कविना समस्तं दारिद्र्यदोषो गुणराशिहारी ॥

PAGE 80.

4. आमेखलं—up to the slopes. सानुगतां—fallen on the table-lands. निषेव्य—enjoyed. उद्वेजिताः—troubled, harassed. सिद्धः—'a semi-divine being supposed to be of great purity and holiness, and said to be particularly characterised by eight supernatural faculties called सिद्धिs *viz:*

अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥

5. किरातः—a mountain tribe who live by hunting, hence a mountaineer, a savage, a hunter. हतद्विपानां हरिणां पदं—*foot prints of the lions who have killed elephants.* तुषारस्रुतिधौतरक्तं—*from which blood has been washed off owing to the flow of snow (over them).* नखरन्ध्रमुक्तैः—*fallen from the interior of the*

claws. The idea is that the lions have kill[e]
elephants by tearing open their temples by mea[ns]
of their claws and have gone away. The hunte[rs]
come to hunt the lions but their foot-prints havi[ng]
been washed off by snow they do not see the[m]
But still they find out the way on which the lio[ns]
have gone because some of the pearls (from t[he]
temples of the elephants) that were sticking to t[he]
claws of the lions fell on it.

6. 'कीचकाः' वेणवस्ते स्युः ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः इत्यमर[ः]
समीरणेन—by the breeze. किन्नराः—a mythical peo[ple]
with a human head and a horse's form. They [are]
supposed to inhabit the Himalayas and are songst[ers]
by birth. तानः—a key-note. There are said to [be]
forty-nine such notes.

7. The elephants in order to remove [the]
itching on their temples rub them on the [सरल]
trees so that milk oozes out from them. The s[mell]
coming out from that juice makes the tableland
fragrant.

8. उच्चैःशिरसां—of the high, who [illegible]
high. The epithet is particularly [illegible]
mountain which has very lofty [illegible]
[illegible]

the king of mountains ; *cf.* " शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम्। गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिः॥ " इति ब्रह्माण्डपुराणे।

13. पितॄणां मानसीं कन्यां—a daughter of the पितृ*s* born of their mind. She was not born like ordinary beings but was created by the पितृ*s* from their mind *cf.* ' तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः। पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते—ब्रह्माण्डपुराणे। कुलस्य स्थितये—for the permanence of his family. विधिना—according to the proper rites.

PAGE 82.

16. ON WHICH OCCASION WAS THE HEAD SHAVEN ?

From the पञ्चतन्त्रम्। This is a tale of two henpecked husbands.

प्रख्यातबलपौरुषः—whose strength and manly vigour were famous ; अनेक...पीठः—अनेके ये नरेन्द्राः तेषां मुकुटानि तेषां मरीचीनां जालेन जटिलीकृतं (अजटिलं जटिलं कृतं) पादपीठं यस्य सः—whose foot-stool was rendered dense by (full of) a mass of the flashes (rays) from the crowns of many kings; शरच्छशाङ्ककिरणनिर्मलयशाः—whose fame was as clear as the rays of the autumnal moon ; सर्वशास्त्राधिगतसमस्ततत्त्वः—who came to know all the truths of all the treatises ; खलीनं—the bit of

2. पिराडेन—by a meal. Every one comes under control provided you feed him—not only living beings but the inanimate objects also as pointed out in the second line.

3. Once two friends, one of whom was a poet, went to a तीर्थ and there they saw a wooden idol of Lord Vishnu. When the poet's friend asked him as to why the Lord was represented as of wood, the poet gave the answer contained in this stanza. प्रकृतिमुखरा—talkative by her very nature *i.e.* सरस्वती; द्वितीया—*i.e.*, लक्ष्मी; मन्मथः—cupid is said to be the son of Vishnu; पन्नगारिः—enemy of the serpents *i.e.*, गरुड ; स्मारं स्मारं—reflecting over again and again.

4. This is in answer to the question as to why Lord शिव drank poison. क्रौञ्चपतेः शिखी—कार्तिकेयस्य मयूरः। गौरी is jealous of गङ्गा because the latter has been given a seat on the head while गौरी only on his side; कपालानलः—the fire in the forehead in the shape of the third eye; निर्विराणः—disgusted.

5. Once some one asked the goddess of wealth लक्ष्मी as to why she did not favour the ब्राह्मणs as they are generally found to be in penury. The goddess gives the answer contained in this stanza, and points out the offences of the ब्राह्मणs; तातो... पीतः—refers to the well-known legend of the ocean

PAGE 86.

4. उपप्लुत —attacked ; terrified, शरणम्—refuge, shelter. प्रपत्स्ये—shall approach.

त्वयि दीप्यमाने—whilst thou shinest (livest).

5 मोघं—useless; उपेक्षा—carelessness; अन्तरायः—obstacle.

6. सूर्यनिविष्टदृष्टिः—fixing my gaze on the sun; प्रसूतेः ऊर्ध्वम्—after the delivery; जननं—birth.

7. वर्णाः—there are four *viz.*, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र and आश्रमाः also are four ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ and संन्यास ; तपस्विसामान्यं—तपस्वितुल्यं—like a hermit ; अवेक्षणीया —should be looked after.

PAGE 87.

19. THE SENTIMENT OF LAUGHTER.

These stanzas have been collected together from various places and offer some innocent pleasure.

1. This refers to शिव; his wife is the Goddess of corn. शिव is nude (दिक् एव अम्बरं यस्य) *i.e.*, extremely poor ; he is represented in the पुराणs as having five mouths ; his two sons गणेश and कार्त्तिकेय have an ... nt's mouth and six mouths respectively. All ... must, therefore, require a great deal of ... support themselves.

2. पिण्डेन—by a meal. Every one comes under control provided you feed him—not only living beings but the inanimate objects also as pointed out in the second line.

3. Once two friends, one of whom was a poet, went to a तीर्थ and there they saw a wooden idol of Lord Vishnu. When the poet's friend asked him as to why the Lord was represented as of wood, the poet gave the answer contained in this stanza. प्रकृतिमुखरा—talkative by her very nature *i.e.* सरस्वती; द्वितीया—*i.e.*, लक्ष्मी; मन्मथः—cupid is said to be the son of Vishnu; पन्नगारिः—enemy of the serpents *i.e.*, गरुड : स्मारं स्मारं—reflecting over again and again.

4. This is in answer to the question as to why Lord शिव drank poison. क्रौञ्चपतेः शिखी—कार्तिकेयस्य मयूरः। गौरी is jealous of गङ्गा because the latter has been given a seat on the head while गौरी only on his side; कपालानलः—the fire in the forehead in the shape of the third eye; निर्विण्णः—disgusted.

5. Once some one asked the goddess of wealth लक्ष्मी as to why she did not favour the ब्राह्मणs as they are generally found to be in penury. The goddess gives the answer contained in this stanza, and points out the offences of the ब्राह्मणs ; तातो... पीतः—refers to the well-known legend of the ocean

having been drunk up by अगस्त्य; चरणतल...रोपात्—refers to the story of विष्णु being struck on the chest by भृगु; मे वैरिणी—सरस्वती; मे गेहे—the red lotus is said to be the abode of लक्ष्मी ; it is offered to शिव in worship.

PAGE 88

6. मत्कुण :—bug ; it is afraid of water.

7. This stanza represents that once कृष्ण went to see सत्यभामा one of his numerous lady-friends. As the door was closed he knocked at it with his finger and then emerge questions from inside put by सत्यभामा, and श्रीकृष्ण answers them. सत्यभामा really knows who it was who was knocking, but she wants to tease श्रीकृष्ण a little. कुटिलः—wicked (said in good-humour).

माधवः—(1) श्रीकृष्णः (2) वसन्तः; चक्री— (1) one who wields the (सुदर्शन) चक्र and (2) one who moves the potter's wheel *i. e.* the potter.

धरणिधरः—the supporter of the Earth *viz.* (1) विष्णु श्रीकृष्ण and (2) शेषनाग; घोराहिमर्दी—(1) destroyer of the terrible serpent कालियनाग *i. e.* श्रीकृष्ण (2) destroyer of terrible serpents *i.e.* गरुड the lord of birds. हरिः—(1) विष्णु : and (2) monkey.

8. This was spoken by लक्ष्मण to परशुराम when the latter was angry with राम for having broken the ɔw; सङ्ग्रामवार्तापि न घटते—even a talk of battling ·th you is not appropriate.

(अस्माकं) उर्वीभुजां—क्षत्रियाणां, your strength is in the sacred thread which has nine cords (which is nine-fold) while ours is in the bow which has only one string (is only one). The hit is that परशुराम is अवध्य being a ब्राह्मण।

9. The first three lines were being loudly uttered by a street-beggar when a certain passer-by puts to him the question in the 1st half of the 4th line. The beggar replies in the 2nd half of the line. The adjectives in the first three lines are applicable both to a wife as well as to a stick.

पाणिग्रहलालिता—(1) fondled by having been taken in marriage (2)smoothened by being kept (constantly) in hand ; सुसरला—(1) very simple, (2) very straight; तन्वी—(1) lean and thin, (2) thin, सुवंशोद्भवा—(1) born in a good family (2) born from a good bamboo; गौरी –(1) of white complexion, (2) white; स्पर्शसुखावहा —pleasurable to the touch (applicable to both) ; गुणवती –(1) meritorious, (2) with a string tied on it; नित्यं मनोहारिणी—applicable to both; विरहितः – separated; गन्तुं न शक्नोमि—(1) am not able to go on this course of life, (2) am not able to move (it being my support). The passer-by is kept in doubt until the last word is uttered.

(*d*) Do.—translated into English by Ridding.

6. (*a*) पञ्चतन्त्र (मूल)—बम्बई ।

(*b*) Do. (सटीक) जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता ।

(*c*) Do. (मूल)—रामनरायन लाल, बुकसेलर, प्रयाग ।

(*d*) Do.—with commentary, notes and Eng. trans. by M. R. Kale, Bombay.

(*e*) Do.—with Intro., notes, etc., (Bombay Sanskrit Series).

7. (*a*) मनुस्मृति (सटीक)—निर्णयसागर प्रेस, बम्बई ।

(*b*) the Laws of Manu by Buhler (Sacred Books of the East Series).

8. विष्णुपुराणम् – Bombay Edition, with or without commentary.

9. (*a*) कथासरित्सागर—निर्णयसागर प्रेस, बम्बई.

(*b*) कथासरित्सागर rendered into Sanskrit prose by जीवानन्द विद्यासागर, Calcutta.

(*c*) Do.—English Translation by Tawny.

10. (*a*) महाभारत (सम्पूर्ण, नीलकण्ठकृतटीका)—बम्बई ।

(*b*) संक्षिप्तमहाभारत—abridged by C. V. Vaidya, Bombay.

(*c*) हिन्दी महाभारत (सम्पूर्ण सचित्र) being brought out by The Indian Press, Ltd., Allahabad.

11. भागवतपुराणम्—Bombay Edition, with or without commentary.

12. (*a*) रघुवंश—निर्णयसागर प्रेस, बम्बई।

(*b*) Do.—with notes and trans. etc., by M. R. Kale, Bombay.

(*c*) हिन्दीरघुवंश—The Indian Press, Ltd., Allahabad.

13. (*a*) हर्षचरितम्—with Sanskrit Commentary, निर्णयसागर प्रेस बम्बई।

(*b*) Do.—translated into English, by E. B. Cowell, Oxford.

14. (*a*) जातकमाला— Harvard Oriental Series.

(*b*) Do.—translated by J. S. Speyer, London.

15. (*a*) कुमारसम्भव—निर्णयसागर प्रेस बम्बई।

(*b*) Do.—with notes and trans. etc., by M. R. Kale, Bombay.

16. (*a*) वेतालपञ्चविंशतिका—contained in कथासरित्सागर।

(*b*) Do. —जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता।

(*c*) Do. recension by शिवदास published in Germany.

THE END

Printed by RAMZAN ALI SHAH at the National Press, Allahabad.

Printed by RAMZAN ALI SHAH at the National Press, Allahabad.